

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Bc. Stanislav Kuník

Římská militaria v civilním kontextu

Roman military equipment in provincial context

Praha 2015

Vedoucí práce: Doc. Jiří Musil, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucímu mé práce Doc. Jiřímu Musilovi, Ph.D za cenné rady a vstřícný přístup. Dále bych rád poděkoval mé rodině, s jejíž podporou jsem mohl tuto práci dokončit.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 30. listopadu 2015

.....

Jméno a příjmení

Klíčová slova (česky)

militaria, lovecké zbraně, provinciální archeologie, civilní sídliště, dílna

Klíčová slova (anglicky):

military equipment, hunting equipment, Roman provinces, civil settlement, fabrica

Abstrakt (česky)

Diplomová práce se zaměřuje na římská militaria s ohledem na různé nálezové okolnosti civilního charakteru (sídliště, pohřebiště, aj.). Na základě jejich nálezového kontextu se práce také zaměřuje na účel, za jakým byl předmět užíván (sebeobrana, lov). Dále je zde zhodnocen význam *fabricae* v civilních lokalitách, jejich počátky, fungování a příčiny jejich zániku. Vedle toho je doplněn systém vojenských dílen, pro lepší pochopení produkce militarií v provinčních oblastech. Cílem práce je posouzení římských militarií, pocházejících z civilních kontextů a to především z Porýní.

Abstract (in English):

This thesis deals with roman military equipment with respect to various finding circumstances of civilian character. Based on the context of the find, this thesis also focus on the purpose, for which the subject was used (self-defense, hunting). There is also evaluated importance of *fabricae* in civilian sites, their beginnings, operation and reason of their termination. In addition, this work is complemented by a system of military workshops, for better understanding of production of military equipment in provincial areas. Goal of this thesis is assessment of roman military equipment, from civil contexts, especially from the Rhineland.

Obsah

1	Úvod.....	9
2	Výskyt militarií v civilním kontextu	11
2.1	Veteráni v civilním životě	11
2.1.1	Epigrafické doklady o pobytu veteránů	13
2.1.2	Sídelní preference a možná povolání veteránů	14
2.1.3	Výzbroj jako memorabilia	16
2.2	Civilní nošení zbraní.....	18
2.2.1	Sebevyzbrojování civilního obyvatelstva	19
2.2.2	Lov	22
2.3	Zákony o nošení zbraní.....	23
2.4	Vojáci v sídlištích v zázemí	23
2.5	Civilní sídliště v Dolním Porýní	25
2.5.1	Oppidum Batavorum.....	25
2.5.2	Municipium Batavorum Ulpia Noviomagus.....	26
2.5.3	De Horden	28
2.5.4	De Geer	29
2.5.5	Westerveld	30
2.5.6	Passewaaijse.....	30
2.5.7	Klein Amerika.....	31
2.5.8	Pohřebiště v Passewaaijse.....	31
2.5.9	Oosterhout- Van Boetzelaerstraat	32
2.5.10	Oude Tielseweg	33
2.5.11	De Woerd	33
2.5.12	Wijchense Meer	34
2.5.13	Wange	34

2.6	Civilní sídliště východně od Porýní.....	36
2.7	Možnosti interpretace archeologického materiálu.....	38
2.8	Kultovní místa	39
2.8.1	Empel	41
2.8.2	Řeky	43
2.8.3	Kessel-Lith.....	45
2.8.4	Waal	45
2.8.5	Lobith- DeBijland	46
2.9	Římské hroby.....	46
2.9.1	Porýní.....	47
2.9.2	Panonie.....	49
2.9.3	Problematika identifikace militarií v římských hrobech 51	
2.10	Shrnutí.....	52
3	Produkce militarií v civilním kontextu	54
3.1	Produkce vojenských dílen	55
3.1.1	Valkenburg.....	58
3.1.2	Nijmegen/Noviomagus	59
3.1.3	Xanten/Vetera I.....	59
3.1.4	Neuss/Novaesium	59
3.1.5	Bonn/Bonna	60
3.1.6	Identifikace	60
3.1.7	Modus operandi a organizace	62
3.2	Soukromé dílny.....	63
3.2.1	Produkce kování opasků v nevojenských dílnách	67

3.2.2	Produkce dýk, mečů a jejich pochev v nevojenských dílnách	68
-------	---	----

3.3	Státní dílny pozdního císařství.....	70
3.4	Shrnutí.....	74
4	Závěr	75
5	Seznam zkratk	78
6	Seznam literatury	79
7	Seznam obrázků	83
8	Příloha	I

1 Úvod

Zbraně a další vojenské vybavení jsou často v očích badatelů výhradně spjaty s vojenskými lokalitami, jako například legionářské tábory, pevnosti pomocných sborů, bitevní pole nebo další defensivní struktury. Zaměření se pouze na vojenské kontexty v otázce militarií je omezené, neboť se soustředí na aktivní službu jejich majitele, ale dále se nezaobírá jejich produkcí, která se v mnoha ohledech mohla v raném principátu přesunout do soukromých dílen v civilních lokalitách, nebo tím co se s vojenským vybavením dělo po odchodu vojáka z aktivní služby. Tato práce se zaměří právě na vztah zbraní k civilním lokalitám, tj. na jejich výskyt a funkci, a také na produkci mimo vojenské kontexty.

Cílem mé práce je vyhodnotit informace o nálezech militarií z civilních lokalit jako jsou sídliště, pohřebiště a okolí svatyní. Dále se zaměřím na problematiku dílenské produkce v civilních sídlištích. Primárně se ve svém výkladu budu soustředit na oblast Porýní, ale pro doplnění údajů zmíním i další situace v jiných provinciích evropské části římského impéria.

První část mé práce, jak jsem již nastínil, se zaměří na civilní lokality, které rozdělím na sídliště, pohřebiště a posvátná místa jako svatyně či říční toky. U civilních sídlišť se zaměřím na veterány a na jejich vliv na distribuci militarií po civilních lokalitách, zejména ve vilách v Porýní. Vedle toho bude důležitá také identifikace účelu nalezených zbraní tj. určit, zda byl předmět užíván k sebeobraně, lovu, nebo se jedná o memorabilium veterána, který se po své službě na lokalitě usídlil. U civilních pohřbů se zaměřím na ty, které patřily veteránům nebo šlechticům z řad místního obyvatelstva, s poukázáním na postupné obměny hrobového inventáře, zejména pak v Porýní. U posvátných míst se budu soustředit na lokalitu Empel, ve které bylo objeveno velké množství militarií, pravděpodobně sloužících jako votivní dary obětované veterány po odchodu ze služby.

Ve druhé části práce se zaměřím na produkci militarií v dílnách, které se nacházely na civilních lokalitách. Vedle toho považuji za vhodné zmínit celkový vývoj produkce vojenského vybavení v průběhu římského císařství, kdy se produkce přelívala mezi státní, vojenskou a civilní. Podoba civilních

dílen není v mnoha ohledech známa, proto začlením do této kapitoly také vojenské dílny, které jsou bádány v rámci vojenských lokalit.

2 Výskyt militarií v civilním kontextu

2.1 Veteráni v civilním životě

Abychom vysvětlili přítomnost velkého množství militarií v nevojenských kontextech, musíme se zaměřit na vlastní region jejich výskytu. Nejvýrazněji ovlivněné regiony se vykytují na limitu říše, čemuž nasvědčují převážně výzkumy z Porýní. Mezi tyto oblasti spadá i Batavia, která využívala dobrých vztahů s impériem.¹

Na základě velkého počtu vojenských jednotek sestavených z místního obyvatelstva se můžeme domnívat, že hlavním zaměřením bylo vojenské využití této oblasti pro rekrutování mužů do pomocných sborů. Například Batávové měli v tomto ohledu významné postavení. Dodali římské armádě jednu *ala*, muže ke službě u rýnské flotily, osm centurií pro legie a vybrané muže jako členy císařské tělesné stráže. Okolní kmeny, jako Kugernové, Tungrové a Nerviové, dodaly po pěti jednotkách pomocných sborů. Zbývající kmeny v oblasti vybavily po dvou jednotkách.² Na základě tohoto množství rekrutů dodávaných z Batávie můžeme předpokládat, že z každé rodiny sloužil minimálně jeden syn v armádě, což muselo také mít socio-ekonomický dopad na celý region.

Další důležitou otázkou, kterou je potřeba zodpovědět, je životní cyklus římského vojáka a jeho vojenského vybavení. Život vojáka začal jeho přijetím do armády. Služba v armádě trvala 20 let, u pretoriánské gardy to bylo 16 let.³ Po slavnostním vyřazení z armády se veteráni zpravidla rozhodli setrvat v oblasti, kde sloužili, nebo se vrátili do své domoviny.

Jednou z lokalit, která nepřímo dokládá pohyb veteránů do větších sídlišť je Colchester ve východní Anglii. Colchester přestal být legionářským táborem k roku 49 po Kristu. Přesto jeho pozdější přeměna v *colonii* bezpochyby znamenala, že nalezená *militaria*, která jsou datována do doby, kdy se Colchester stal civilním sídlištěm, patřila veteránům, kteří se zde mohli po ukončení své služby usadit. Byla zde nalezena široká škála militarií, do

¹ alespoň do Batávského povstání v letech 69-70 po Kristu

² NICOLAY 2007, 247

³ CUPCEA 2011, 241

kteře spadají řůzná kování pochev a opasků, kteře se zpravidla vyskytují na vojenských lokalitách.⁴

Veteráni byli při odchodu do výslužby finančně kompenzováni od roku 13 před Kristem a v roce 6 po Kristu se začalo využívat *aerarium militare* společně s *praemia militiae*. Od této doby kompenzace pro vojáky přestala být privilegiem, ale stala se jejich právem. Císař Augustus se pravděpodobně rozhodl zajistit vysloužilcům tyto finanční kompenzace, neboť dlouhodobá služba přestala být pro vojáky finančně únosná. Pretoriáni měli po 16-leté službě nárok na 5000 denárů, legionáři po 20-leté službě na 3000 denárů.⁵ Na druhé straně nemáme žádné doklady o tom, že by se *praemia militiae* vztahovala také na vojáky pomocných sborů. Proto se předpokládá, že samotné udělení diplomu, a tím spjaté římské občanství bylo pro vojáky odcházející do výslužby dostačující kompenzací. Z tohoto důvodu se domnívám, že snížené finanční ohodnocení veteránů pomocných sborů může být jedním z důvodů, proč se tito veteráni po odchodu z armády rozhodli žít zemědělstvím, často v oblasti kde sami dříve žili, namísto řemeslem nebo obchodem, kterým dávali přednost veteráni z legií.

Z lehce pozdější doby máme dochované stížnosti veteránů na kvalitu půdy, kterou obdrželi, proto se také můžeme domnívat, že pozemky mohly být použity jako jistá forma finanční kompenzace. V pozdní republice bylo veteránům přiděleno 12 hektarů půdy a pravděpodobně se tato rozloha během raného císařství nesnížila.⁶

Vedle sídlišť jsou dalšími civilními kontexty, ve kterých se vyskytují militaria kultovní místa, jako například svatyně nebo říční toky. Vedle toho sem spadají také hroby s militarií, se kterými se v oblasti Porýní můžeme nejčastěji setkat na území Treverů (Obrázek 1).

⁴ BISHOP 1991, 22-23

⁵ WESCH-KLEIN 2007, 444

⁶ CUPCEA 2011, 244

2.1.1 Epigrafické doklady o pobytu veteránů

Vedle archeologických dokladů o přítomnosti militarií v civilních sídlištích můžeme využít také nepřímé epigrafické zdroje, jako jsou vojenské diplomy. Vojenské diplomy byly udělovány vojákům na konci jejich vojenské služby. Pro muže sloužící u pomocných sborů navíc diplom znamenal, že získali římské občanství. Skutečnost, že se diplomy nacházely na civilních lokalitách, také může naznačit jejich význam pro potomky veterána, kteří diplom mohli využít jako doklad o tom, že jsou plnoprávními římskými občany.⁷

Výzkum vojenských diplomů, který provedl Derks a Roymans přinesl zajímavé údaje ohledně pohybu veteránů po odchodu z aktivní služby. Na základě údajů můžeme říci, že přes 90% veteránů z pomocných sborů se rozhodlo zůstat v limitních provinciích.⁸ Z tohoto množství 80% veteránů setrvalo v provincii, kde dříve sloužili, 10% se usadilo v sousední provincii a zbylých 10% se usadilo ve vzdálenější limitní provincii, patrně ve své domovině.⁹

Nicméně tyto výsledky, jako zdroj informací ohledně pohybu veteránů po odchodu z armády, musíme brát s rezervou. Za prvé, jsou vojenské diplomy spíše spjaté s veterány z pomocných sborů, protože zde nemůžeme počítat s veterány z legií. Za druhé, diplomy ztrácely pro další generace na významu, a tak s nimi mohlo být nakládáno jako s odpadem.

Jako další problém považuji fakt, že se jedná o souhrn, který nebere v potaz jednotlivé provincie. Pokud se právě zaměříme na jednotlivé provincie, tak dostaneme odlišná data. Jako příklad bych uvedl deset diplomů patřících veteránům z provincie Mauretania Tingitana ve vzdálených částech říše jako je Dolní Dunaj. Pokud bychom přijali výsledky výzkumu jako směrodatné, muselo by být nalezeno na území této provincie 80 diplomů, namísto šestnácti.¹⁰ Samozřejmě skutečná suma diplomů, která

⁷ WESCH-KLEIN 2007, 442

⁸ KELLNER 1986, 242-243

⁹ DERKS – ROYMANS 2006, 121

¹⁰ DERKS – ROYMANS 2006, 121

v jednotlivých provinciích existuje, je omezena současným stavem bádání a finální čísla se mohou do budoucna znatelně lišit.

Diplomy byly veteránům z jednotek pomocných sborů dávány až do počátku 3. století po Kristu. Poslední známý diplom je datován do roku 203 po Kristu.¹¹

Dalším dobrým zdrojem informací o pohybu a usazení se veteránů po ukončení vojenské služby jsou náhrobní kameny, které také nesou informace ohledně služby zemřelého, hlavně název jednotky ve které sloužil. Vhodnost náhrobních kamenů jako zdroje informací podtrhuje také fakt, že byly užívány jak veterány sloužících u legií, tak veterány z pomocných sborů.

2.1.2 Sídlní preference a možná povolání veteránů

Otázkou zůstává, co veteráni dělali po svém slavnostním vyřazení z armády. Pokud posoudíme zvlášť veterány z legií a z pomocných sborů, můžeme zjistit jisté preferenční rozdíly v typech sídlišť, ve kterých se usadili.

Na základě nápisů veteránů z legií můžeme říci, že dávali přednost městům a táborovým vesnicím, kde dříve sloužili. Příkladem je náhrobní kámen, na kterém je zmíněn veterán Caius Baebius, nalezený v Kolíně nad Rýnem¹²

Také se můžeme setkat s jevem, kdy se veterán rozhodl usadit ve vile na venkově. Dokladem o tomto jevu je kování koňského postroje nalezené v prostorách vily na lokalitě Ewijk. Kování nese nápis: *leg(io) IX Hisp(ana)*. Na základě tohoto nápisu můžeme tedy říci, že kování patří veteránovi z Hispánie, který sloužil v této části provincie.¹³

U veteránů z pomocných sborů se setkáváme s odlišným vzorcem. Epigrafické doklady naznačují, že se spíše rozhodli usadit na venkově, kde se mohli živit zemědělstvím nebo chovem. Propojení těchto venkovských lokalit s vojenskými posádkami na limitu není prokázáno. Takovéto rozmístění diplomů by mohlo naznačit, že se veteráni vrátili zpátky do svého rodného

¹¹ WESCH-KLEIN 2007, 442

¹² CIL XIII, 8286

¹³ NICOLAY 2007, 162

sídliště. V případě Batávů je to také velmi pravděpoobné, neboť do Batávského povstání byly pomocné sbory složené z batávských rekrutů umisťovány do Batávie. Po potlačení povstání byly batávské jednotky posílány do vzdálenějších koutů říše. Přesto i zde existují výjimky, kdy byly nalezeny diplomy veteránů pomocných sborů ve městech a táborových *vici*.¹⁴

Velkou otázkou tedy zůstává škála povolání, kterým se veteráni mohli po svém odchodu ze služby věnovat. Důležitým finančním zdrojem bylo *missio honesta*, za které si mohli například koupit půdu a žít se jako zemědělci. Od druhého století po Kristu se však množství veteránů, kteří se po odchodu z armády rozhodli žít zemědělstvím, začalo snižovat. Příklad z lokality Ewijk je toho důkazem. U takto žijících veteránů sloužících v legii přirozeně nemusíme předpokládat, že se sami stali zemědělci, ale možná měli zaměstnance, což ale samozřejmě záleželo na jejich hodnosti a s ní spojené mzdě.

Jiní, jak se zdá, se usídlili ve městech a ve *vici* v blízkosti vojenských pevností a založili si svoji vlastní živnost. Tato živnost samozřejmě mohla vycházet ze zkušeností, které veterán získal v průběhu své služby. Takovíto veteráni mohli být řemeslníci, doktoři, veterináři nebo zeměměřiči. Vedle toho by také mohli být staviteli lodí (*naupagus*), vlastníky lisů na olej, barvíren, či dílen na produkci keramiky, cihel nebo kovových předmětů.¹⁵ Nicméně doklady o těchto aktivitách ve spojení s vysloužilci jsou vzácné. Z veteránů také mohli být obchodníci. Známým příkladem je například veterán z legie Gentilius Victor, který po svém odchodu z armády obchodoval s gladii: *C. Gentilius Victor vet(eranus) leg(ionis) XXII Pr(imigeniae) p(iae) f(idelis) m(issus) h(onesta) m(issione) negotiator gladiarius*.¹⁶

Vedle výše zmíněných povolání se také malé procent veteránů rozhodlo po odchodu z armády pro kariéru ve státní správě. Jednalo se zejména o veterány z legií. I u malého procenta náboženských činitelů obce

¹⁴ NICOLAY 2007, 162

¹⁵ CUPCEA 2011, 244

¹⁶ CIL XIII, 6677

se setkáváme s vojenským původem, a to důstojnické hodnosti. Zpravidla se jedná o kněžský úřad *flamen*.¹⁷

2.1.3 Výzbroj jako memorabilia

Jednou z možných interpretací, podle kterých můžeme identifikovat militaria nalezená v civilních lokalitách, primárně z prvního století po Kristu, jsou memorabilia.

Jako memorabilia zde chápeme části vojenské výzbroje, které si po slavnostním vyřazení z armády veterán vzal sebou jako předmět, který mu bude připomínat jeho službu. Také předpokládám, že se mohl rozhodnout použít tyto předměty jako dědictví, nebo je nosit jako jistý symbol jeho statutu.

Všeobecně se má za to, že byl voják při odchodu z armády povinen prodat svoji výzbroj armádě, ale epigrafické důkazy dokazují, že pokud voják plně splatil svoji výzbroj, tak s ní mohl nakládat jako s vlastní. Pro toto tvrzení jsem vybral tři papyry nalezené v Egyptě, které potvrzují tento názor.

První dokument nás informuje o předání dědictví jistého Ammonia, sloužícího u *cohors II Thracum*, a jenž zemřel v roce 143 po Kristu, jeho matce. Důležitou informací v tomto dokumentu je fakt, že vedle zaslaných 235 denárů a 14 a půl obolu, bylo matce navíc vyplaceno 21 denárů a 27 a půl obolu za zbraně, 20 denárů za stan a 93 denárů a 15 obolů za neznámý předmět, což dokazuje, že vojáci si své vybavení od armády formou splátek kupovali a při předčasné smrti připadl předmět armádě a dědicové získali sumu rovnou zaplaceným splátkám.¹⁸

Druhý dokument datovaný do let 120-140 po Kristu je pravděpodobně dokladem o zaplacení částky 1563 denárů, včetně 103 denárů za výzbroj jezdců jménem Dionýsos. Skutečnost, že Dionýsos obdržel podstatně větší sumu za svoji výzbroj, i když se může jednat pouze o její část, dokládá, že již svoji výzbroj v průběhu své služby splatil.¹⁹

¹⁷ WESCH-KLEIN 2007, 442

¹⁸ BREEZE 1976, 94

¹⁹ NICOLAY 2001, 60

Posledním vybraným dokumentem je závěť Antonia Silvana, jezdce *ala I Thracum Mauretana*, jenž zemřel k roku 142 po Kristu. Silvanus na základě tohoto dokumentu odkázal svému synovi jmenujícímu se Marcus Antonius Satrianus svůj majetek, včetně militarií, které měl v držení. Tento dokument může být proto jedním ze stěžejných důkazů o vlastnictví části výzbroje veteránem i po ukončení vojenské služby.²⁰

Dalším důležitým prvkem, který je spojován s otázkou vlastnictví zbraní, jsou nápisy vlastníků na militariích. Nejčastějšími typy militarií, na kterých se vyskytují jména jejich vlastníků, jsou helmy a *umba* štítů. Vedle jmen bývá někdy i zmíněna jednotka, ve které dotyčný sloužil. V několika případech se můžeme setkat se situací, kdy militaria nesou i vícero jmen. Na základě toho můžeme říci, že armáda opětovně získala některá militaria, která přeprodala dalšímu rekrutovi.²¹ Není jisté, zda byla daná část výzbroje odkoupena od veterána, nebo byla odejmuta zemřelému.

Docházelo tak k situacím, kdy byla část výzbroje, popřípadě dekorativní prvek, jako například faléry pro koňský postroj, darována vojákovi jako tzv. *donativa*. Jako příklad stojí za zmínku lokalita Wetterau, kde bylo nalezeno množství dekorativních plechů a puklic štítů a nápisem *IMP COM AUG*. Jednou z možných interpretací je *Imp(eratore) Com(modus) Aug(usto)*.²² To by znamenalo, že by se jednalo o *donativa*, darovaná jménem císaře Commoda. Jako dar bychom mohli také označit některá, ne-li všechna kování pochev mečů, opasků a helem s vyobrazením císařské rodiny z prvního století po Kristu, která rovněž sloužila k císařské propagandě.²³

Na základě výše zmíněných dokladů, není proto ani překvapivé, že se na venkovských a sakrálních lokalitách prvního století po Kristu setkáváme s militarií, která můžeme spojit s veterány. Takže můžeme říci, že veteráni měli při odchodu z armády na výběr. Mohli celou nebo část své výzbroje prodat armádě, přičemž si zbylou část výzbroje vzali sebou a následně ji mohli obětovat nebo ponechat jako memorabilium.

²⁰ CAMPBELL 1994, 158-159; FIRA III, 47

²¹ NICOLAY 2001, 61

²² NICOLAY 2001, 61

²³ KÜNZL 1996, 400

Abychom pochopili, co vedlo veterány si ponechat svá militaria doma, musíme rozdělit jejich vojenský a společenský význam. Oproti vojenskému významu v kontextu římské armády odkazuje civilní význam na užití militarií v civilních záležitostech. Bylo by za hodno zmínit, že význam předmětu není pouze určen tvarem, či zdobností, ale také jeho osobní historií. Proto z důvodu společné historie spojené se službou v armádě, si někdy veteráni brali svá militaria s sebou do svého civilního života jako memorabilium. Význam této služby pro veterány a jejich rodiny můžeme odvodit i z nápisů na náhrobních kamenech, kde se často setkáváme s odkazy na jejich službu v armádě.

Nejlépe se tyto doklady identifikují na sídlištních lokalitách, kde jsou militaria nacházena poblíž vojenských diplomů. Nejlepším příkladem toho je lokalita Delwijnen-Eendenkade, kde bylo vedle fragmentů diplomu nalezeno na 60 kusů vojenského vybavení.²⁴ Dalším dobrým zdrojem jsou kultovní lokality jako například chrám v Empel, kde byl nalezen votivní nápis, pravděpodobně zanechaný některým veteránem společně s částí své výzbroje jako votivní dar místnímu bohu Herkulovi Magusanovi.

Vedle militarií jsou dalším možným indikátorem pobytu veterána na civilním sídlišti tzv. schránky na pečeť.²⁵ Ty fungovaly tak, že byly zapečetěny a bez poškození pečetě nemohly být otevřeny. Schránky jsou zpravidla nacházeny na vojenských lokalitách. Pravděpodobně sloužily při korespondenci, kdy se do nich vložila vosková tabulka, a takto byly zaslány příjemci. V případech, ve kterých byly tyto skříňky nalezeny v domech na civilních lokalitách, se můžeme domnívat, že se jednalo o korespondenci mezi vojáky a jejich rodinami. Samozřejmě nemohu vyloučit, že skříňky mohly mít i jinou, novou roli.

2.2 Civilní nošení zbraní

I když automaticky spojujeme nošení zbraní s vojáky ve službě nebo veterány, jejich užití civilisty je také pravděpodobné. Zbraně byly civilisty používány k lovu nebo k sebeobraně.

²⁴ NICOLAY 2007, 175

²⁵ Derks – ROYMANS 2006, 128

2.2.1 Sebevyzbrojování civilního obyvatelstva

Oproti prvnímu století po Kristu, kdy bývají militaria na civilních lokalitách spojována s veterány, kteří se zde usadili, se během 2. a 3. století po Kristu mění struktura. Dochází k postupnému úbytku militarií čistě vojenského charakteru, jako například zbroj, štít nebo helma. Proto již nemusí čistě souviset s veterány, ale můžeme u nich předpokládat, že mohly patřit civilnímu obyvatelstvu.²⁶ Militaria, hlavně ve formě zbraní se přestávají soustředit ve vojenských kontextech při limitu, ale šíří se i v civilních kontextech v rámci limitních provinciích. K druhé polovině prvního století po Kristu navíc dochází ke snížení počtu militarií, ve formě votivního daru na kultovních místech. Předpokládám, že tuto změnu pravděpodobně způsobili dva činitelé, větší význam předmětu pro jejich majitele a přechod laténské ideologie k římské, jako jakýsi znak postupné romanizace společnosti.

Hlavním důvodem k vyzbrojování civilního obyvatelstva žijícího v Porýní byly útoky germánských kmenů, zejména z doby kolem roku 170 po Kristu a později ze třetího století. Během druhé invazní vlny začala vznikat různá opevnění na venkovských lokalitách, jako například burgy na území vil.²⁷ Toto rozhodnutí obyvatel vil reflektuje situaci přímo na limitu, kde místní posádka nebyla schopna zastavit pronikající germánské kmeny, a tak se rozhodli spolehnout na své vlastní síly. Tomu by ještě mohlo nasvědčít nárůst mečů typu spatha v období 2. - 3. století na území různých venkovských usedlostí.

Ve druhé polovině 3. století došlo k destrukci na řadě civilních sídlišť a venkovských usedlostí v severním Porýní. Oblast byla opětovně osídlena až po 50 letech za vlády Diokleciána. V pozdní době římské se i nadále setkáváme s militarií v opevněných městech, na venkovských usedlostech, v řekách a hrobech.

Ve 3. století bylo čím dál tím více populace ve vnitrozemí ovlivněno napjatou situací na limitu. Od ničující události v roce 233 po Kristu bylo jasné, že posádka na limitu je pro udržení hranic nedostačující.

²⁶ NICOLAY 2007, 251

²⁷ NICOLAY 2007, 254

Proto můžeme zvážit v otázce nálezu zbraní v rámci vil i vlastní ozbrojování jejich obyvatel. Ve městech a venkovských sídlech nacházejících se ve vnitrozemí provincií ležících na hranici říše, byly prokázány snahy o jejich zabezpečení. Problémem je rozdělit zbraně nalezené v prostorách sídelních lokalit na zbraně sloužící k lovu a k sebeobraně, neboť k sebeobraně mohly být použity i lovecké zbraně. Pozoruhodné je, že meče a jejich příslušenství jsou detekovatelné zpravidla až v pozdní fázi jednotlivých sídlišť, zatímco kopí a šípy jsou známy již z vrstev datovaných do 2. století po Kristu. Podoba meče, který v každém případě není typickou loveckou zbraní, naznačuje modernizaci civilního obyvatelstva. Dříve se mělo za to, že nález nákončí meče naznačoval umístění vojenské jednotky v zázemí provincie, namísto možnosti, že by nositelem zbraně mohla být soukromá osoba. Je také známo, že civilistům bylo umožněno nosit v nejistých časech u sebe zbraň.²⁸ Skutečnost, že nákončí meče bylo součástí vojenské výzbroje, nedokazuje, že byl meč výhradně užíván ve vojenském prostředí. V některých případech, obzvláště v oblastech, kde bylo třeba počítat s lidovými milicemi, se to zdá více pochybným.

Každopádně jejich navýšení ve 3. století naznačuje, že v zázemí se mohly milice vyskytovat. Tomuto faktu nasvědčuje nápis na oltáři Viktorie v Augsburgu, datovaným do roku 260 po Kristu, kde je napsáno, že se bitvy vedle vojáků zúčastnili také i *populares*.²⁹ To dokládá, že zbraně byly kolem poloviny 3. století dávány i civilnímu obyvatelstvu. Se stejnou situací se také setkáváme v Anglii, kde dochází k nárůstu militarií v sídlištích. Bishop tento jev spojuje se vznikem možné domobrany nebo umístěním vojenských jednotek v rámci civilního osídlení.³⁰ Někdy byla přímo v rámci sídliště postavena pevnost, jako tomu bylo například v Londýně, Palmyře, Dura Europos nebo v dalších městech v Římské říši. Militaria také nemusela patřit ani domobraně nebo vojenským jednotkám, ale vlastníky mohla být i osobní stráž guvernéra, jako například v Sarmizegetuse.³¹

²⁸ PFAHL – REUTER 1996, 139

²⁹ PFAHL – REUTER 1996, 140

³⁰ BISHOP 1989, 25

³¹ DAWSON 1990, 13

Jelikož severovská kolegia *iuventi* jsou doložena i v příhraničních provinciích, nelze pochybovat o jejich vojenském charakteru. Vzhledem k tomu, že se jedná o vývoj ve vnitrozemí, je obtížné si představit, že by se vyhnul i civilním lokalitám. Obzvláště u odlehlejších vil, které měly velkou výnosnost, můžeme předpokládat tyto tendence.³² U kopí, oštěpů a hrotů šípů, však může být v jednotlivých případech obtížné rozhodnout, zda zbraň byla použita pro lov, obranu nebo obojí.

Nejčastějšími zbraněmi používanými k vlastní obraně byly používány meče a dýky. Přesto máme problém tyto kusy archeologicky přiřadit k civilnímu obyvatelstvu. Jedním z archeologických kontextů, které jsou snadno zařaditelné do této kategorie, jsou vraky obchodních lodí. Militaria, která se v obchodních lodích vyskytují, jsou často ve formě meče. Lodě jsou datovány do období mezi rokem 25 před Kristem až do 2. století po Kristu. Můžeme předpokládat, že nalezené zbraně byly používány posádkou k obraně lodi před piráty. Například meč z vraku lodi na lokalitě Valle Ponti byl nalezen v ubikacích posádky, takže se nemohlo jednat o náklad.³³ I když vhodnější zbraní pro obranu lodi před naloděním pirátů by bylo kopí, předpokládám, že jejich výskyt oproti mečům bude vzácnější, neboť manipulace s kopím v podpalubí lodi může být v případě náhlého přepadu neohrabaná a problematičtější. Na druhé straně meč je menší a skladnější, proto si ho mohla posádka lodi uschovat ve svých kajutách. Na základě těchto skutečností se domnívám, že případná kopí by byla uskladněna na palubě lodi a při potopení lodi by došlo k jejich ztrátě.

Během stabilnějšího období mezi Klaudiovou vládou a výpady Germánů kolem roku 170 a opět ve 3. století můžeme předpokládat, že výskyt zbraní určených k sebeobraně mezi obyvatelstvem měst a vesnic byl snížen. Projevy germánských výpadů jsou archeologicky patrné na zesílení fortifikačních prvků sídlišť.³⁴ Hrobový inventář z druhého až třetího století také dokládá zvýšený počet zbraní mezi civilním obyvatelstvem, které se kvůli rozpadu limitu a nájezdům Germánů muselo samo postarat o svoji

³² PFAHL – REUTER 1996, 140

³³ NICOLAY 2007, 212

³⁴ MACMULLEN 1967, 129

vlastní obranu. Většina zbraní z civilních kontextů této doby byla nalezena na venkovských lokalitách. Větší města jako Ulpia Noviomagus nebo Xanten byla opevněna a pravděpodobně zde byla umístěna i vojenská jednotka.³⁵ Tomu nasvědčuje koncentrace zbraní na několika místech ve městě.

2.2.2 Lov

Na základě kosterních ostatků předpokládáme, že lov měl pro civilní obyvatelstvo jako zdroj potravy pouze marginální roli, proto se můžeme domnívat, že měl pouze rekreační nebo symbolickou roli. Ve starověku se v severozápadních provinciích lov povoloval komukoliv. Zvěř byla lovena volně, přesto mohl být lov omezen vlastnictvím půdy.³⁶ Z kosterních ostatků můžeme potvrdit lov vysoké zvěře (jelen, srnec, los), divočáků, zajíců, ale i vlků, bobrů, medvědů, vyder, kun, jezevců ptáků a doložen je i rybolov. Volný lov může být důvodem četného výskytu loveckých zbraní ve venkovských vilách. V limitních oblastech se také šíří kult bohyně Diany, který nepřímo dokládá šíření lovu.³⁷

K vymezení lovu pouze pro aristokracii došlo až v pozdním císařství. K lovu se nejčastěji používalo kopí, oštěp, prak, luk, či sítě. Při lovu šelem se ale také mohli použít štít, dlouhá dýka, meč či sekera. Také existují doklady o užívání kuše. Avšak ve vilách se nejčastěji můžeme setkat s kopím, oštěpy, luky a šípy (Obrázek 3). Jasné určení předmětů jako vojenského či loveckého charakteru je často na základě nálezového kontextu problematické. Dobře se identifikují prakové koule, na základě jejich materiálu. Prakové koule vyrobené z olova byly primárně používány v armádě. Kule z pálené hlíny jsou známy primárně z venkovských oblastí předflavijské doby.³⁸

³⁵ NICOLAY 2007, 214

³⁶ PFAHL – REUTER 1996, 137

³⁷ PFAHL – REUTER 1996, 137

³⁸ NICOLAY 2007, 211

2.3 Zákony o nošení zbraní

Corpus Juris Civilis, který vznikl v roce 530 po Kristu za vlády císaře Justiniána I., je unikátní zdroj, který nám přináší informace ohledně právních usnesení vymezujících vlastnictví zbraní. Kodex je souborem již existujících občanských zákonů datovaných do doby od 1. století před Kristem do 3. století po Kristu. Pro náš záměr je důležitý *Lex Iulia de Vi Publica*, který vymezil případy, kdy bylo civilnímu obyvatelstvu povoleno nebo zakázáno vlastnictví zbraně. Jeho předchůdci jsou zákony z 2. století a 3. století.³⁹

Jako zbraně jsou podle zákona označeny všechny předměty, které mohou způsobit újmu jiné osobě. Zákaz nošení zbraní se nejprve zaměřuje na jednotlivé osoby, které jsou součástí ozbrojeného davu. Ze strachu z povstání bylo zakázáno být součástí takového davu. Zákaz skladování zbraní je spojen právě s těmito obavami. Civilistům bylo také zakázáno nosit zbraně na veřejných místech, či aby je používali jeden proti druhému.

Zákony také vymezily situace, ve kterých bylo civilnímu obyvatelstvu povoleno nosit zbraně. Prvním z těchto příkladů je užívání zbraní při lovu. Další povoloval civilistům, kteří cestovali mimo sídliště nosit zbraň pro svoji obranu. A nakonec bylo civilnímu obyvatelstvu povoleno vlastnit zbraně, pokud se jednalo o zboží nebo dědictví. Sem také spadají veteráni, kterým bylo povoleno po odchodu z armády si vzít svoje vybavení domů jako memorabilia.⁴⁰

2.4 Vojáci v sídlištích v zázemí

Je známo, že se vojáci vyskytovali v celé oblasti limitních provinciích (včetně sídlišť). Otázkou je, jak moc byla sídliště ovlivněna římskou armádou. Hlavně se jednalo o vexilace, které byly zodpovědné za logistiku a plnění jim zadaných úkolů. Vedle toho máme také písemné doklady o jednotlivých vojácích, kteří museli být po dlouhou dobu odloučení od svých jednotek v

³⁹ *Dig. Iust. XXXXVIII*, 6.1-3, 6.11

⁴⁰ NICOLAY 2007, 208

civilním osídlení.⁴¹ Od 3. století máme doklady o vlastnictví půdy v rukou vojáků.⁴² Mezi úkoly vojáků v civilních sídlištích patřil nákup materiálu, kontrola komunikací, dohled nad výběrem daní, práce pro správu. Vojáci byli umisťováni spíše do měst než na venkov.

V okolí lokality Nijmegen došlo v poslední dekádě k sérii výzkumů za účelem monitorování vývoje osídlení. Z těchto lokalit byla nejlépe prozkoumána lokalita Oosterhout. Sídlíště existovalo od konce doby železné do poloviny 3. století.⁴³ Díky intenzivnímu průzkumu bylo objeveno více než 120 kusů militarií. Mezi nalezenými militarií vyniká celá čepel gladia typu Pompeje. Dále bylo odkryto různé kování. Některé kusy mohly sloužit k dekoraci helmy typu Weisenau, byly součástí plátové zbroje, peltovité přezky zdobené emailem. Dále byly nalezeny hroty kopí, šípů a součásti koňského postroje.

Zajímavou lokalitou je také Klein Amerika.⁴⁴ Průzkum z roku 1997 rozdělil lokalitu na dva celky. Západní část sloužila jako kultovní místo, zatímco na východě se rozkládaly statky z flávijského období. Vedle mincí a spon se našlo množství kování z opasků a koňského postroje. Kování se nacházelo jak na kultovním místě, tak i na civilním sídlišti, ale na základě jejich umístění se můžeme kování spojovat spíše se statky ve východní polovině lokality.

⁴¹ Například legionář Aulus Gratius Potens v roce 236 s jeho bratrem darovali oltář Mitrově komunitě v Bingenu.

⁴² PFAHL – REUTER 1996, 135

⁴³ NICOLAY 2007, 105

⁴⁴ NICOLAY 2007, 107

2.5 Civilní sídliště v Dolním Porýní

Na základě výzkumu z posledních desetiletí zjišťujeme, že se militaria vyskytují téměř ve všech civilních lokalitách v Batávii od 1. až do 3. století po Kristu, přičemž nejhojněji je tomu v sídlištích (Graf 1 a Obrázek 2). Předměty se obvykle vyskytují v blízkosti obytných staveb. Nejčastěji se v civilních kontextech vyskytuje různé kování koňského postroje (Graf 2). Vedle toho se můžeme setkat s kovářím či fragmenty z pochev, hrudní zbroje či helem spadajících do různých období (Graf 3). Tyto předměty jsou interpretovány jako osobní memorabilia veteránů.⁴⁵

Batávští důstojníci a jezdci si mohli dovolit po odchodu z armády život ve vilách v okolí Nijmegenu nebo v domě přímo ve městě.

Veteráni hráli velkou roli v kolonizaci pravého břehu Rýna. Rozlohu zemědělské půdy vil můžeme přepokládat stejnou jako v jiných provinciích říše. Z tohoto důvodu byly nalezené zbraně spojovány s usídlenými veterány ve vilách. Skutečně se ale jednalo o veterány? Pokud se podíváme na strukturu nalezených militarií na venkovských sídlištích v deltě Rýna, můžeme usoudit, že je vysoká pravděpodobnost, že tomu tak zřejmě i bylo. Vedle všudypřítomného kování pocházejícího z koňského postroje, setkáváme i se zbraněmi, zbrojí a závěsníky, které nepřímou dokládají výskyt mečů (Graf 4).

2.5.1 Oppidum Batavorum

Krátce poté, co Římané založily vojenskou základnu v lokalitě Hunerberg mezi lety 20 až 15 před Kristem, bylo v sousedství založeno civilní sídliště Oppidum Batavorum, ve středu dnešního Nijmegenu.⁴⁶ Již od svého založení mělo sídliště podobu města a s nejvyšší pravděpodobností bylo od počátku zamýšleno jako centrum pro *civitas Batavorum* (Obrázek 4).⁴⁷ Následný vývoj města byl v souladu s politikou Říma začlenění pohraničních oblastí do říše. Město mělo rozlohu 20 hektarů a bylo od poloviny prvního století po

⁴⁵ DERKS – ROYMANS 2006, 131

⁴⁶ BLOEMERS 1990, 75

⁴⁷ NICOLAY 2007, 115

Kristu obeháno příkopem. Archeologický výzkumy prokázaly jasně římský charakter sídliště. Ve městě žili patrně galo-římsí řemeslníci, úředníci, veteráni a další imigranti.⁴⁸ Nicméně rozvoj města byl ukončen batávským povstáním v letech 69-70, kdy bylo město zničeno. Na místě vyhořelého sídliště byl o 250 let později vybudován kastel. Mimo opevnění kastelu byl založen hřbitov s více než 5.000 hroby.

Na území sídliště bylo nalezeno 52 předmětů náležejícím k militariím (Obrázek 5). Zpravidla se jedná o různé kování a části koňského postroje. Mezi nalezené předměty patří fragmenty štítu, kování opasků, šupinové zbroje a devět falér. Dvě z těchto falér lze identifikovat jako *dona militaria*, která byla do města parně přinesena veterány.⁴⁹ Většina militarií je datována do 1. století po Kristu (Graf 5)⁵⁰. Samotnou hrudní zbroj a kování štítů můžeme spojit spíše s batávským povstáním a se střetnutím, ke kterému na jihovýchodní straně města možná došlo.

Několik kusů kování z koňského postroje bylo nalezeno na jižní straně sídliště, kde se nacházely statky.⁵¹ Centrum města, kde proběhl intenzivnější výzkum, bylo sídliště. Nalezly se zde fragmenty šupinové zbroje, kování opasků a kování z koňského postroje.

2.5.2 Municipium Batavorum Ulpia Noviomagus

Po destrukci sídliště *oppidum Batavorum* během Batávského povstání bylo postaveno nové městské centrum Batavodurum přibližně 1500 metrů západně od Waal (Obrázek 6).⁵² Na základě archeologických důkazů víme, že město prošlo rychlým vývojem již ke konci prvního století po Kristu. Město mělo pravidelnou pravoúhlou síť. Vedle dokladů o zpracování kovů a kostí byly objeveny i hrnčířské pece. Krátce po roce 100, během Trajánovy vlády, bylo městu uděleno obchodní právo a statut municipia. Společně s tím se změnil i

⁴⁸ ENCKEVORT – THIJSEN 2001-2002, 35

⁴⁹ NICOLAY 2007, 117

⁵⁰ Graf také zahrnuje militaria z města Municipium Batavorum Ulpia Noviomagus

⁵¹ NICOLAY 2007, 117

⁵² ROYMANS 2004, 208

název města na *Municipium Batavorum Ulpia Noviomagus*.⁵³ Město se také stalo administrativním centrem *Civitas Batavorum*. Za Marka Aurelia bylo město obeháno hliněným valem, zpevněným z vnější strany kamennou zdí a obeháno příkopem. Ke konci druhého století po Kristu bylo město částečně poškozeno požárem. Existenci obce můžeme potvrdit i ve 3. století, ale pouze na základě malého množství informací. Sídliště bylo nakonec, stejně jako většina venkovních sídlišť, opuštěno někdy v letech 260 - 270 po Kristu pod nátlakem germánských kmenů a opět osídleno ve 4. století.⁵⁴

Výzkumy prováděné od 70. let 20. století se soustřeďují na jižní část města. Výzkumy se vedle samotného města dále zaměřily na blízké rozsáhlé pohřebiště, nacházející se východně od sídliště.

Ulpia Noviomagus patří mezi nejbohatší lokality při východní straně delty Rýna, s nalezenými více než 210 kusy militarií (Obr. 7). Vedle zbraní se zde tradičně, jako na jiných lokalitách, objevují i různá kování a části koňského postroje.⁵⁵ Mezi nalezeným kováním byly identifikovány kusy patřící plátové zbroji typu Corbridge a šupinové zbroji. Byl nalezen i fragment jezdecké přilby s dekorací v podobě vlasů. Tři nalezené fragmenty pochvy patřily meči typu *spatha*. Olověné formy dokládají výrobu kování koňského postroje v Nijmegenu. Velké množství těchto předmětů bylo nalezeno na jižní straně města, kde se v 1. století nacházely kovářské a hrnčířské dílny a na počátku 2. století zde byl postaven chrám a sídliště. Předměty datované do 1. století mohou být proto spojeny s vojáky, kteří se podíleli na výstavbě chrámu. Militaria z 2. století můžeme spojit s chrámovým komplexem na lokalitě Maasplein.⁵⁶ Co se týče předmětů nalezených mimo prostory chrámového komplexu, máme tři hypotézy o jejich vlastnictví. Za prvé, některé předměty mohly být produktem místních dílen, což by mohlo platit pro některé předměty z 2. a 3. století. Za druhé, předměty mohly patřit veteránům, kteří se ve městě usadili. To by mohlo být použito na předměty datované do 1. století, a které mají jasně vojenský

⁵³ NICOLAY 2009, 119

⁵⁴ ENCKEVORT – THIJSEN 2001-2002, 37

⁵⁵ ENCKEVORT – THIJSEN 2001-2002, 40

⁵⁶ NICOLAY 2007, 119

charakter, jako například helmy nebo vojenské opasky. A nakonec, by předměty mohly patřit civilnímu obyvatelstvu. Do této skupiny by patřily některé předměty z 2. a 3. století jako koňský postroj, opasky a meče typu *spatha*, které si obyvatelé mohli v této napjaté době pořídit.⁵⁷

Velká část předmětů je datována do období od konce 2. do 3. století, což vyvolává několik otázek. Největším problémem je vývoj lokality v této době. Město bylo po roce 170 po Kristu z valné většiny poškozeno ohněm a jižní část města nebyla užívána až do doby někdy po roce 200 po Kristu, kdy nicméně byla tato oblast místo osídlení spíše využita k řemeslné produkci. Jak můžeme tedy vysvětlit výskyt militarii i po destrukci lokality? Jedna z možných hypotéz naznačuje usazení vojáků v lokalitě, kteří se zde masově věnovali zpracování zvířecích produktů, které zde již bylo potvrzeno.⁵⁸ Otázkou ohledně této hypotézy přirozeně zůstává, za jakým účelem by sem byli vojáci posláni.

2.5.3 De Horden

Jedním z dobře probádaných civilních venkovských sídlišť, s doloženým velkým množstvím militarií, je lokalita De Horden v Nizozemí. Vývoj sídliště je rozdělen do čtyř etap: 1. předklaudijské období, 2. a 3. období (50-100 po Kristu), 4. a 5. období (100-225 po Kristu). Lokalita byla opuštěna pravděpodobně z důvodu záplav.⁵⁹

První militaria tvořená 47 exempláři jsou datována do druhé poloviny prvního století po Kristu. Mezi tyto nalezené předměty patří fragmenty pochvy meče, a dva kusy kování z plátové zbroje typu Corbridge a různá kování opasků. Nejčastějšími militarii na této lokalitě je kování z koňského postroje. Osm závěsků trojlístkovitého typu mohla být patrně *dona militaria*.⁶⁰ Z pozdější doby bylo zaevidováno 29 kusů. Jedná se pouze o kování opasku a koňského postroje.

⁵⁷ NICOLAY 2007, 192

⁵⁸ ENCKEVORT – THIJSEN 2001-2002, 40

⁵⁹ NICOLAY 2007, 91

⁶⁰ NICOLAY 2007, 93

Některé železné předměty je obtížné datovat. Jedná se o čtyři pila, dvě šipky, hroty šípů, jedenáct hrotů kopí a kule do praku. Také byl nalezen dechový nástroj (tuba nebo bučina).⁶¹

Většina nalezených militarií se soustředila na východní části sídliště. Vedle toho se také objevují ve stavbách ve středu a na západě sídliště. Zbraně byly nalezeny v celém areálu sídliště. Většina je datována do druhého století a první čtvrtiny století třetího (Obr. 8).

Na tomto i sídlištích v sousedství je patrné, že není žádný vztah mezi nálezy a obytnými stavbami na lokalitě. Předměty se v malém množství vyskytují v přírodních depresích, studních, jámách, či v blízkosti uměle vyhloubených příkopů.

2.5.4 De Geer

Lokalita se nachází přibližně 500 metrů severně od lokality De Horden. Výzkum v lokalitě De Geer byl proveden v letech 1989-1994. Bylo zde odkryto několik pravoúhlých příkopů, které mohou mít spojitost se stavbami.⁶²

Ačkoliv nebyl vydán žádný všeobecný přehled o nalezených kovových předmětech, u více než 50 kusů můžeme předpokládat vojenský původ. Mezi nejranější exempláře patří kování z plátové zbroje a různá kování opasků, či koňského postroje. Militaria z pozdější doby jsou zastoupena falérou a různými částmi kování koňského postroje. Nejmladšími předměty, které byly v lokalitě objeveny, jsou kování z opasků.

Rozmístění militarií po sídlišti dokládá, jak málo předmětů je spjato s rozmístěním staveb v lokalitě. To může být zapříčiněno pozdějším obděláváním půdy.⁶³ Jedním z mála kontextů, který můžeme označit za původní místo uložení předmětů, je studna, která obsahovala kování koňského postroje (Obr. 9). Přesnější datace studny je nejasná.

⁶¹ NICOLAY 2007, 93

⁶² NICOLAY 2007, 95

⁶³ NICOLAY 2007, 95

2.5.5 Westerveld

V posledních desetiletích byl prováděn výzkum na venkovském sídlišti Westerveld, které se nachází v oblasti Oss v Nizozemí.⁶⁴ Jedná se o velké sídliště ohrazené příkopem. Jižně od lokality leží pohřebiště a v okolí se nachází větší množství menších sídlišť. Militaria byla nalezena pouze v lokalitách Westerveld a Vijver.

Sídliště v lokalitě Westerveld bylo intenzivně zkoumáno v letech 1980-1984. Výzkumy prokázaly, že lokalita byla nepřetržitě osídlena od pozdní doby železné do první poloviny 3. století po Kristu. V průběhu prvního století po Kristu došlo v lokalitě k výrazné stavební činnosti. Kolem poloviny druhého století po Kristu prošla lokalita úpadkem, který pokračoval až do opuštění sídliště kolem roku 225 po Kristu.

Nesystematická detektorová prospekce odhalila malé množství kovových předmětů, které byly téměř všechny nalezeny v jámách nebo ve studních (Obr. 10). Vedle tří mincí a 37 spon bylo také nalezeno pět kusů militarií. Všechna militaria byla identifikována jako různá kování opasků a koňského postroje. Militaria jsou datována do druhé poloviny 1. století po Kristu.

2.5.6 Passewaaijse

Výzkum sídelního komplexu z římské doby na lokalitě Passewaaijse byl započat roku 1996. Celý komplex zahrnuje také centrální pohřebiště, které je po obou stranách obklopeno sídlišti. Lokalita byla intenzivně prozkoumána detektory kovu.

Nejúplněji bylo prozkoumáno sídliště Passewaaijse Hogeweg, nacházející se východně od pohřebiště. Kanál, který rozděluje sídliště na dvě poloviny, je klíčovým stavebním prvkem v lokalitě. Kanál v předřímské době přiváděl vodu, avšak na počátku římské doby se začal plnit sídelním odpadem. Nejranější fáze osídlení začíná v pozdní době železné, přesněji

⁶⁴ NICOLAY 2007, 97

kolem roku 50 před Kristem. Sídliště bylo opuštěno kolem poloviny 4. století po Kristu.⁶⁵

Mezi nalezené kovové předměty patří více než 100 militarií. Nejranějšími militarií nalezenými na lokalitě patří části pochvy meče, fragmenty zbroje *lorica segmentata*, části helem a různé komponenty kování opasků. Do pozdější doby patří 54 nálezů, ze kterých je třeba zmínit část kování pochvy dýky, faléra a kování opasků a koňského postroje. Nejmladším datovatelným předmětem je jeden kus kování opasku. Mezi předměty, které jsou hůře datovatelné, patří bronzová šupina, pravděpodobně ze šupinové zbroje, olovené prakové kule a tři hroty kopí.

Distribuce militarií po sídlišti dokládá, že nálezy kolem domů a z kanálu jsou zastoupeny přibližně ve stejném množství. V rámci obydlené části lokality se vojenské vybavení koncentruje na třech místech v okolí staveb (Obr. 11).⁶⁶

2.5.7 Klein Amerika

Kovové předměty nalezené na lokalitě Klein Amerika naznačují, že se zde nacházelo domorodé sídliště nebo kultovní místo. První průzkumné sondy byly vykopány v roce 1997. Tento průzkum odhalil, že lokalita byla rozdělena minimálně do dvou zón, přičemž každá měla pravděpodobně odlišnou funkci. Západní zóna sloužila zřejmě jako kultovní místo, zatímco na té východní se nacházel statek z flavijského období (Obr. 12). Vedle mincí a spon se našlo 24 částí kování z opasků a koňského postroje. Kování se nacházelo jak na kultovním místě, tak i na civilním sídlišti, ale na základě jejich umístění můžeme kování spojit spíše se statky na východní polovině lokality.⁶⁷

2.5.8 Pohřebiště v Passewaaijse

Pohřebiště na lokalitě Passewaaijse přineslo několik militarií. Předměty z jižní části pohřebiště se skládají ze dvou hrotů kopí a jednoho exempláře

⁶⁵ GROOT 2008, 15

⁶⁶ NICOLAY 2007, 103

⁶⁷ NICOLAY 2007, 107

kování koňského postroje. Jeden hrot a kování byly nalezeny v navážce jámy, druhý hrot v ornici nad tou samou jámou. Na základě okolních hrobů byl tento soubor datován do období mezi roky 200-260 po Kristu.⁶⁸ Další dekorativní kování nalezené v ornici je datováno do doby mezi roky 90-140 po Kristu.

2.5.9 Oosterhout- Van Boetzelaerstraat

Výzkum provedený v posledním desetiletí v lokalitě Oosterhout v severní části oblasti Nijmegen přinesl další užitečná data o výskytu militarií v civilních kontextech. Sídliště bylo nepřetržitě užíváno od pozdní doby železné do poloviny 3. století po Kristu.⁶⁹ I v římské době se zde vyskytovaly stavby domorodého charakteru, což může napovědět ohledně původu obyvatel, kteří zde žili.

Za pomoci intenzivní detektorové prospekce bylo nalezeno přibližně 120 militarií. Zbraně jsou datovány pouze do 1. století po Kristu.⁷⁰ Nejmimořádnějším nálezem je kompletní čepel meče typu Pompeje, která byla nalezena v oválné jámě, společně s botkou kopí. Dále byl objeven fragment kování pochvy meče, dva fragmenty kování patřící pravděpodobně helmě typu Weisenau, části kování z plátové zbroje a součásti koňského postroje. Nalezeno bylo také samozřejmě kování opasků, jeden exemplář je i zdoben emailem. Mezi hůře datovatelná militaria patří tři hroty kopí a hrot šípu.

Prostorová distribuce militarií ukázala, že se předměty soustředí při západní straně sídliště, hlavně v širokém příkopu, který se zde nachází. Jáma s čepelí meče se nachází severně od tohoto příkopu. Překvapivě bylo několik předmětů nalezeno v okolí staveb. Znatelné množství předmětů bylo také nalezeno napříč celým sídlištěm (Obr. 13). Přilehlé pohřebiště nalézající se západně od sídliště dosud nevydalo žádná militaria.⁷¹

⁶⁸ NICOLAY 2007, 104

⁶⁹ NICOLAY 2007, 105

⁷⁰ NICOLAY 2007, 105

⁷¹ NICOLAY 2007, 107

2.5.10 Oude Tielseweg

Pouze částečný výzkum byl proveden v lokalitě Oude Tielseweg, která se nachází západně od pohřebiště v Passewaaijse. Sídliště bylo obýváno přibližně od roku 15 před Kristem a existovalo pravděpodobně do první poloviny 3. století po Kristu.⁷²

Vedle 14 mincí a 114 spon bylo ještě objeveno 16 militarií a kování koňského postroje. Nejranějšími exempláři jsou rukojet' meče typu Kessel a kování patřící pravděpodobně helmě typu Weisenau. Mezi dalšími nalezenými předměty můžeme zmínit kování opasků a koňského postroje.

Distribuce předmětů ukazuje, že všechny byly nalezeny poblíž staveb, které v té dané době existovaly. Výše zmíněná rukojet' meče typu Kessel byla nalezena v jámě, která byla datována o 150 let později, než byl tento meč v užívání. Tento fakt může naznačit, že se jednalo o dědictví, které se dědilo v rodině po několika generacích.⁷³ Nicméně nemůžeme vyloučit možnost, že meč byl původně uložen ve starší vrstvě.

2.5.11 De Woerd

Výzkum provedený roku 1961 v lokalitě De Woerd nedaleko Kesteren se zaměřil na severní část rozsáhlého sídliště. Prozatím byla odkryta přibližně třetina celkové rozlohy sídliště. Výzkum je zaměřen na střed a západní část lokality.

Římské osídlení začalo kolem přelomu letopočtu. V klaudijském období byl vykopán systém příkopů a ve 2. století po Kristu zde byla postavena vila. Dokladem o existenci vily a s ní spojené zámožnosti majitele pozemku může být fragment fresky, který byl nalezen ve studni.⁷⁴

Detektorovou prospekci bylo vedle čtyř mincí a 56 spon, také objeveno 35 militarií. Nejranějšími předměty jsou fragment kování pochvy meče typu Mohuč, části plátové zbroje, dvě přezky a další kování opasků. Z kování koňského postroje zde nacházíme různé kusy, které jsou datovány

⁷² GROOT 2008, 15

⁷³ NICOLAY 2007, 104

⁷⁴ NICOLAY 2007, 112

do prvního a druhého století po Kristu. Do posledního období existence lokality je datován hrot šípů a dva kusy kování koňského postroje. Mezi nedatovatelné předměty patří dva hroty kopí, šíp s křídélky a čtyři hroty šipek.

Distribuce militarií se soustředí na okolí předklaudijské stavby na jihu sídliště. Zejména se jedná o součásti zbraní. Dalším místem, kde se militaria soustředí je západní periferie lokality (Obr. 14).

2.5.12 Wijchense Meer

V části římské vily byl v letech 1999-2000 proveden archeologický výzkum, během kterého byly odkryty stavební fáze z 2. - 3. století po Kristu.⁷⁵

Za pomoci detektoru kovů bylo nalezeno přes 40 militarií. Překvapivě pouze pár předmětů pochází z 1. století po Kristu, jako například kování štítu, opasku a několika částí koňského postroje. Z pozdějšího období bylo nalezeno různé kování opasků a koňského postroje. v okolí lokality bylo nalezeno navíc kování pochvy meče a kování opasku.

Předměty se koncentrují na jihovýchodní části zkoumané lokality, kolem odkrytých staveb. Poměrně velké množství předmětů bylo nalezeno podél stavby, která je označena jako možná vodní věž, mohou naznačovat, že se v sousedství stavby nacházela hlavní budova komplexu vily.⁷⁶ Další exempláře byly například objeveny v příkopu, který obíhal kamennou stavbu se studnou (Obr. 15).

2.5.13 Wange

Další archeologickou lokalitou, ale již vzdálenější od Porýní je lokalita Wange ve Střední Belgii. Lokalita Wange byla osídlena od neolitického období, a svého rozkvětu se dočkala v době římské. Jedním z hlavních dokladů rostoucí prosperity lokality je stavba rozlehlého obydlí středozemního typu, které je datované do konce druhého století.⁷⁷

⁷⁵ NICOLAY 2007, 112

⁷⁶ NICOLAY 2007, 115

⁷⁷ LODEWIJCKX et al. 1994, 67

Exempláře militarií z vily pochází ze schodišťové šachty, kde bylo nalezeno na 700 bronzových a železných předmětů (Obr. 16). Mezi těmito předměty byly různé apliky, nýty a různá drobná dekorativní kování. U tohoto souboru byl ještě železný řetěz, který by mohly být spojen se zbytkem nalezených předmětů. Jediné co mají předměty společného je fakt, že jsou z recyklovatelných kovů. Tento soubor můžeme nakonec interpretovat, jako zásobu kovového odpadu uloženého pravděpodobně v pytli ve sklepě, aby mohl být dále zpracován.⁷⁸

Neměli bychom samozřejmě opomenout celkový význam tohoto souboru. Celkový počet 700 kusů, dělá z této sbírku jednu z největších sbírek tohoto vybavení na severu římské říše.⁷⁹ Navíc nám přináší přehled variant výstroje v průběhu první poloviny třetího století po Kristu. Obzvláště ve srovnání s mnoha izolovanými nálezy v jiných lokalitách může studium takto rozsáhlého souboru přinést mnoho informací, ale také otázek. Co dělá takto rozsáhlá sbírka v průměrné vile na venkově? Sledujeme obdobné předměty nebo dokonce sbírky i na jiných kontextech a to zpravidla v bohatších vilách nebo tumuli. Mezi nimi můžeme například zmínit lokality Grimde-Tienen, Saives-Celles či Thorembais-Saint-Trond. Ve všech byly nalezeny obdobné předměty jako v hrobovém inventáři tumulu a byly interpretovány ve spojení s kováním koňského postroje.⁸⁰ Další důležitou otázkou je přímý či nepřímý vztah vlastníka vily a armády.

S těmito předměty se také můžeme setkat i na lokalitách jiných vil, proto se lze domnívat, že se jednalo o běžný majetek vlastníka vily. V případě menšího množství předmětů bychom se mohli domnívat, že jejich vlastníkem mohl být římský voják, který zůstal jednou za čas ve svém sídle a jinak byl v aktivní službě ve vojenském táboře, nebo veterán, který si po vyřazení ze služby sebou vzal své vybavení. Také by se mohlo jednat o vybavení římských jednotek, které byly staženy z limitu více do vnitrozemí kolem poloviny třetího století po Kristu. Nicméně žádná z těchto úvah nebude ta správná, a pravděpodobně celý kontext bude čistě civilního rázu.

⁷⁸ LODEWIJCKX et al. 1994, 70

⁷⁹ LODEWIJCKX et al. 1994, 98

⁸⁰ LODEWIJCKX et al. 1994, 98

Přesto nesmíme opomenout fakt, jak bylo výše zmíněno, že předměty byly uloženy jako kovový odpad, který by mohl být dále zpracován podle potřeby. Na základě tak rozsáhlého souboru předmětů se můžeme oprávněně domnívat, že majitel vily mohl být obchodníkem s kovovým odpadem, což by byl poměrně lukrativní přivýdělek, obzvláště v zimních měsících.⁸¹ Majitel by tak mohl obchodovat s kovovými surovinami nebo rovnou s hotovými kovovými výrobky. Nicméně na lokalitě nebyly objeveny žádné známky takovýchto aktivit. V tom případě, pokud vezmeme v potaz tuto úvahu, by zpracování kovového odpadu muselo proběhnout na o něco vzdálenějším místě od samotného sídla.

Mnoho typů z bronzového souboru nalezeném ve Wange má také své paralely ve vojenských kontextech v Horno-Germánsko-Raetském limitu.⁸² Dekorativní prvky s nýty se objevují na různých místech římské říše. Mimo Porýní se s nimi můžeme setkat v Mauretánii nebo Panonii.⁸³ Všechny tyto provincie spojuje jejich umístění na hranicích římské říše, což by mohlo spojit tyto dekorativní prvky s vojenským prostředím.

Většina nalezeného kovového souboru se skládá z nýtů. Bronzové ozdobné předměty s nýty bývají zpravidla spojovány s armádou, a to zejména s kovářím koňského postroje (často nalezené v hrobovém inventáři pohřbů s koňskými ostatky). Nesmíme ale také vyloučit, že by mohly být ve spojení s vojenským oděvem.⁸⁴

2.6 Civilní sídliště východně od Porýní

Studie zbraní v oblasti sídlišť vede k otázce ohledně jejich obyvatel. Epigrafické zdroje o tomto fenoménu se najdou jen stěží. Hlavním zdrojem informací o tomto tématu jsou nápisy, ale z jednotlivých sídel je jich obecně jen málo. Na pravém břehu Rýna byl na venkovských lokalitách nalezen pouze jeden nápis, na městských lokalitách jich bylo nalezeno dvacet.

⁸¹ LODEWIJCKX et al. 1994, 98

⁸² LODEWIJCKX – WOUTERS – SCHUERMAN 1999, 7

⁸³ LODEWIJCKX – WOUTERS – SCHUERMAN 1999, 9

⁸⁴ například příchycení dekorativního kovářství na opasky

Na více než 89 sídelních lokalitách bylo objeveno přes 138 zbraní v rozsahu od hrotu kopí po celou vojenskou výzbroj. Nejčastěji se vyskytují hroty kopí, oštěpů a šípů. Naneštěstí nám však tyto nálezy přinášejí jen minimální informace ohledně jejich datace a užití.

Obdobné potíže s datováním vyvstávají i u hrotů šípů, které jsou nacházeny v rámci jednotlivých osad. Kromě hrotů skládajících se ze tří ostnů, nacházejí se i exempláře se čtyřmi ostny. Ty jsou někdy v literatuře označeny jako podlahové čepy, což v tomto případě nemusí být vždy pravda.⁸⁵ Nadále se také setkáváme s názory, že se může jednat o hrot šipky do lovecké kuše nebo část lehkého oštěpu. Dva známé kusy pila nalezené na lokalitách Kriftel a Osterfingen mohou být datovány nejdříve do konce prvního století.

V prostoru vil byly nalezeny meče nebo jejich příslušenství, které se vyskytují i ve vilách ve vnitrozemí. To platí zejména pro nákončí jejich pochev, nalezených v jednotlivých sídlištích v Ettlingen- Oberweier, Geislingen, Steige, Ladenburg, Schornbach, Waiblingen-Beinstein a Wössingen a datují se do období od 2. století, až do poloviny 3. století po Kristu. V dalších deseti vilách bylo nalezeno více částí kování pochvy meče, které jsou datovány do stejné doby. Intaktní čepele jsou známy z lokalit Bad Dürnheim, Hanau-Steinheim, Hepsisau, Mauern a Nattheim-Fleinheim, kde jsou předměty datovány do prvních několika desetiletí 2. století. Tato skutečnost je pozoruhodná, protože téměř všechny ostatní meče nebo jejich součásti jsou datovány do pozdní fáze vil.⁸⁶

V jednotlivých sídlištích byly nalezeny dýky, přičemž ve dvou případech se jednalo o zbraně z vojenské výzbroje. Některé kusy bylo možné datovat. Dýka z Barbingu pochází bezpečně z 1. století. Exemplář z Oberndorfu byl datován až do 3. století. Je vhodné zmínit, že již v době jejich uložení chyběly oběma zbraním části rukojeti a pochvy.

Na rozdíl od útočných zbraní je obranná zbroj v jednotlivých sídlištích zastoupena poskrovnu. Fragmenty přileb jsou uvedeny v lokalitách Hanau-

⁸⁵ PFAHL – REUTER 1996, 121

⁸⁶ PFAHL – REUTER 1996, 122

Steinheim a Ruit. Vzácné jsou také součásti zbroje: V Hanau-Steinheim byla také nalezena kroužková zbroj, stejně jako ve vilách Bonfeld a Oberisling-Unterisling. Části štítu byly nalezeny pouze v několika lokalitách. Nevelký je i počet nalezeného kování, což by ale mohlo být vysvětleno nejasnou identifikací nalezených fragmentů rozličného kování. Bezpečně identifikované kování opasku pochází ze Sontheimu a Stadtbergenu.

Nebyla určena k výzbroji do boje, ale jako součást vystavované zbroje, které jsou nacházeny v mnohých vilách na limitu. Odlišné příklady slavnostních přileb pocházejí z Aschbergu, Gräfenhausen-Birkenfeldu, Ruitu, Treuchtlingenu a jejich fragmenty byly také nalezeny v Hanau-Steinheimu, Mundelsheimu, Niedertraublingu a Weißenburgu. Žádný z exemplářů, jak se jeví, nebyl vyroben před koncem 2. století po Kristu.

2.7 Možnosti interpretace archeologického materiálu

Abychom mohli co nejpřesněji určit militaria z venkovských lokalit, musíme se blíže podívat na samotný archeologický materiál. Na první pohled je patrné, že inventář zbraní z vil ukazuje jisté zvláštnosti, co se týče data uložení a jejich rozmístění v rámci lokality. Velké množství militarií, které se ve vilách vyskytují, je již ve značně opotřebovaném stavu a jsou patrné rozdíly v množství zbraní a zbroje. To znamená, že se vyskytují ve větší míře hroty kopí a doplňky mečů, zatímco fragmentů zbrojí je poskrovnu. Rozsah vojenského materiálu ve vilách naznačuje ozbrojení jejich obyvatel ve 3. století po Kristu, zejména co se týče kopí a mečů.⁸⁷

Ve vilách, patřících veteránům a nacházejících se východně od Rýna byly nalezeny soubory slavnostní zbroje. Je pozoruhodné, že nikdy nebyl vzat v potaz při interpretaci těchto souborů stav těchto předmětů při jejich uložení. V rámci osídlení nebyl žádný z těchto předmětů nalezen bez poškození. Na rozdíl od současných výzkumů se dřívější výzkumy nezabývaly stavem militarií při jejich uložení. Skutečnost, že fragmenty vojenského vybavení byly nadále zpracovány v kovářských dílnách spolu s ostatním kovovým

⁸⁷ PFAHL – REUTER 1996, 125

odpadem, je doložena ve 3. století ve městech i na venkově, proto fragmenty slavnostních helem nemusí dokládat výskyt veteránů v zázemí. Dýce z lokality Oberndorf také chyběly důležité součásti, proto zde byla pravděpodobně uložena jako šrot, který mohl být nadále zpracován.⁸⁸

Otázkou zůstává, jak se vyřazená militaria dostala do vil, a proč nebyla nadále zpracována. Bylo by zapotřebí přezkoumat všechny nalezené fragmenty militarií z této doby a ověřit, zda mají vůbec něco společného s veteránskými sídlišti.

Zbraně, které byly přesně identifikovány, tvoří pouze menší část archeologického materiálu. U většiny nálezů není jasně určen jejich původ. I když můžeme najít pro většinu příslušenství mečů paralely v pozdějších fázích limitního opevnění, nemusí tato skutečnost znamenat umístění vojáků v jednotlivých sídlech. Důležitá je také otázka sebevyzbrojování civilního obyvatelstva v blízkosti zranitelných oblastí limitu. V souhrnu lze konstatovat, že zejména oštěpy, kopí, luky a šípy byly typickými zbraněmi v sídlištích v zázemí. Poměrně často byly také zastoupeny i meče, které zpravidla spadají do první poloviny 3. století po Kristu.⁸⁹ Dalším rysem je absence zbroje jako přileb, štítů či brnění, které by spadaly do stejného období.⁹⁰ Zde si můžeme opět připomenout, že výskyt slavnostní zbroje může odůvodnit jejich užití jako šrot k dalšímu zpracování. I když u velkého procenta zbraní nemůžeme s jistotou určit jejich využití, můžeme u některých předpokládat využití v lovu, sebeobraně civilního obyvatelstva a jako zdroje surovin ke kovářské produkci.

2.8 Kultovní místa

Mezi nejčastější militaria, která se používala jako votivní dary, můžeme zařadit zbroj, helmy, štíty, meče a opasky. Vzácněji se můžeme setkat i s kovářským pocházejícím z koňského postroje. Z bohů, kterým byly svatyně

⁸⁸ PFAHL – REUTER 1996, 127

⁸⁹ PFAHL – REUTER 1996, 128

⁹⁰ zbraně se v řadě vil odlišují od těch nalezených rámci vojenských táborů

zasvěceny, se nejčastěji setkáváme s Martem, ale také se objevuje Jupiter, Minerva a neznámá bohyně Nodens.⁹¹

I když ve druhém a třetím století dochází k úbytku militarií na kultovních místech, můžeme si povšimnout pravděpodobně nového fenoménu. Kromě militarií, která můžeme spojit výhradně s vojáky nebo veterány, kteří nedávno opustili svoji jednotku, se objevují i taková, která mohla patřit i civilnímu obyvatelstvu, jako například kopí, které mimo armádu mohlo být také použito k lovu. Také si můžeme povšimnout nárůstu počtu kování koňského postroje a vojenského opasku, který se z vojenského prostředí šířil do civilního.⁹²

Militaria mnohdy nesou nápisy, jimiž je lidé zasvěcují danému božstvu. Na lokalitě Sint-Huibrecht-Hern byla nalezena *tabula ansata*, na které je zmíněno, že centurion Q. Catius Libo zasvětil místní bohyni Vihanse, svůj štít a kopí.⁹³ Samotná *tabula ansata* je datována do třetího století po Kristu.

Důvodem pro zasvěcení militaria božstvu bývá zpravidla projev díky za pomoc při vítězství, nebo za ochranu během vojenské služby. Například nápis nalezený ve svatyni Venuše Eryciíské na Sicílii, který sem umístil tribun L. Apronius Caesianus, poznamenává, že tribun daroval bohyni svůj meč za vítězství v boji.⁹⁴ Dalším příkladem, který stojí za zmínku je císař Vitellius, který věnoval dýku, kterou se zabil císař Otho, Martově svatyni v Kolíně nad Rýnem.

Výzkum na lokalitě chrámového komplexu Empel, dokládá ukládání militarií na kultovních místech, jako votivních předmětů. Nálezy v chrámech na lokalitě Elst a v blízkém chrámu v Elst- Westeraam prokazují, že soubor militarií nalezených při chrámu na lokalitě Empel není ojedinělým případem. Přesto vzácnost votivního souboru tohoto druhu na obou místech naznačuje, že se nejednalo o běžnou praxi.

⁹¹ NICOLAY 2007, 177

⁹² NICOLAY 2007, 178

⁹³ CIL XIII, 3592

⁹⁴ KLEIJWEGT 1992, 134-135

Na základě archeologických nálezů a písemných podkladů můžeme dedikanty s militarií rozdělit do čtyř skupin.⁹⁵

Do první skupiny spadají římscí důstojníci v aktivní službě, jako například již zmíněný Lucius Apronius Caesianus nebo Vitellius. Do této kategorie nespádají běžní vojáci, pro které by náhrada výzbroje, již věnovali božstvu, a kterou si museli platit ze svého platu, nemusela být únosná. Navíc by riskovali trest za neúplnost své výzbroje.

Druhou skupinu tvoří veteráni, kteří obětovali část nebo svoji celou výzbroj poté, co opustili armádu. V rámci této skupiny se objevují militaria, která patřila do výzbroje legionářů, ale také ta která mohla patřit vojákům pomocných sborů. Militaria byla pravděpodobně věnována veterány na kultovním místě krátce po odchodu z armády. Tato militaria v tom případě mohla hrát roli v tzv. zaslíbení, kdy člověk zaslíbil božstvu dar na oplátku za jeho ochrannou ruku. Předmět byl obětován, poté co božstvo splnilo svoji část dohody. Božstvo, kterému byla militaria darována, byl zpravidla Mars.

Třetí skupinu tvoří soukromí výrobci zbraní a obchodníci. Tato skupina civilního obyvatelstva se od poslední skupiny odlišuje svým napojením na armádu, což reflektují i typy militarií, které na kultovních místech věnovali. Jedním z dobře identifikovatelných příkladů, které spadají do této skupiny je bronzová votivní destička nalezená ve Vindonisse. Tu zde zanechal *gladiarius* Tiberius Iulius Agilis. Ten jako obchodník s meči měl snadný přístup k militariím. Můžeme se proto domnívat, že zde věnoval meč Martovi, výměnou za prosperující obchodování.⁹⁶

Poslední skupinu tvoří civilisté, kteří nemají kontakty na armádu. S civilními obětinami se můžeme setkat v období od 2. do 5. století po Kristu, kdy se objevují mezi dary zbraně, které nemusely být ve spojení s armádou.

2.8.1 Empel

Ranější otevřená svatyně z pozdní doby železné byla v době římské nahrazena monumentální římskou svatyní zasvěcenou Herkulovi Magusanovi, který byl

⁹⁵ NICOLAY 2007, 178

⁹⁶ NICOLAY 2007, 179

pravděpodobně nejvyšším batávským božstvem.⁹⁷ Starší otevřená svatyně, datovaná do roku 100 před Kristem, byla obehnaná palisádou. Pozdější římská svatyně galo-románského typu byla postavena během flávijského období. Konec kultovního místa je datován přibližně do roku 235 po Kristu.⁹⁸

V prostorách svatyně bylo nalezeno přes 1000 mincí, téměř 500 spon a přes 210 různých militarií (Graf 6). Nejranější militaria pocházejí již z konce republikánského období. Ta jsou zde reprezentována fragmenty pochvy a kování z jílce meče. Do stejné doby spadá i fragment pozdě republikánského pila.⁹⁹

Mezi nalezenými kusy se nachází poměrně velké množství zbroje: 22x plátová zbroj (4x typ Kalkriese a 18x typ Corbridge), 12x části štítů, fragment kroužkové zbroje. Štíty mají rukojeť germánského typu. Jeden kus kování z rohu štítu lze identifikovat jako fragment pocházející z obdélného legionářského štítu. Meče jsou zde zastoupeny dvěma fragmenty čepele patřící rané formě typu *spatha*. Bylo také nalezeno kování patřící pochvám gladií typu Mohuč a Pompeje. Vedle toho se tradičně objevuje množství různých kování opasků a kování koňského postroje.

V pozdější fázi se stále vyskytují zbraně jasně vojenské provenience. Patří sem například jezdecká přilba typu Niederbieber, fragmenty plátové zbroje typu Newstead, umbo germánského štítu, bronzové kování pochvy meče typu *spatha*, či části koňského postroje.

Do závěrečné fáze chrámového komplexu spadají hroty kopí, dvě pila, hroty šipek, olověná praková kule a různé kování.

Na základě toho, že se v blízkosti svatyně nevyskytují žádná sídliště, se můžeme oprávněně domnívat, že zde byla militaria zanechána jako votivní dary, pravděpodobně Herkulovi Magusanovi.¹⁰⁰ U některých předmětů je patrné úmyslné poškození.

Množství zmiňovaných nálezů pochází ze studní mimo areál svatyně (Obr. 17). Mezi nalezené předměty patří kupříkladu jezdecká přilba či umbo

⁹⁷ ROYMANS 2004, 134

⁹⁸ NICOLAY 2007, 120

⁹⁹ NICOLAY 2007, 121

¹⁰⁰ ROYMANS 1996, 31

germánského štítu. Studně jsou datované do doby, kdy již svatyně zanikla. Existují názory, že votiva byla do studen vhozena během vyklízení posvátného okrsku.¹⁰¹ Přesto nemůžeme vyloučit, že byla militaria do studen uložena primárně.

Dalším zdrojem votivně uložených militarii jsou různé jámy. Dobrým příkladem je náhorní plošina Kops, kde byl při výzkumu odkryt soubor římských helem. Některé helmy byly pohřbeny společně s keramikou, která mohla v momentě svého uložení obsahovat potraviny či tekutiny. V některých případech byla keramika zničena ještě před jejím uložením do jámy.¹⁰² Je vhodné zmínit, že ne všechny helmy byly uloženy netknuté. V případě dvou helem s maskou bylo odstraněno před jejich uložením postříbření. U jiných masek nemůžeme stanovit jejich stav při uložení do jámy, kvůli korozi a způsobu výzkumu. V jiných jámách byly také nalezeny části sedel či bronzová pochva s dýkou. Za podobných kontextových okolností byla také nalezena helma nedaleko tábora v Nijmegenu, datovaná do konce 1. století před Kristem. Mimo helmy byly ještě v prkny obložené jámě nalezeny pozůstatky štítu.

Další příklady rituálních jam pochází z okolí pevnosti Newstead. Vedle helem a keramiky se v jámách našly lebky koně a psa, železný srp, a náramky, jelení paroží, amfory, části sedla a mlýnek.

2.8.2 Řeky

Řeky tvoří další nevojenský kontext, ve kterém se můžeme setkat s římskými militarii.

Řeky jsou hlavním zdrojem vojenských helem. Přibližně 80% všech nalezených helem bylo nalezeno v evropských řekách, zejména v Dunaji a Rýnu. Dalšími početnými militarii nacházených v řekách jsou kromě různého kování i meče a dýky.¹⁰³

¹⁰¹ NICOLAY 2007, 124

¹⁰² ENCKEVORT – WILLEMS 1994, 128

¹⁰³ BISHOP – COULSTON 2006, 30

Vhazování militarií do říčního toku je interpretováno jako jejich užití ve smyslu votivního daru, za účelem vzdání díky válečným božstvům, která nad vysloužilcem během jeho služby držela ochrannou ruku. Tyto oběti veteráni prováděli pravděpodobně krátce po svém *missio honesta*, jak jsem nadnesl dříve. Většina těchto předmětů je datována do 1. století po Kristu. Tento názor například zastávají například Bishop a Coulston.¹⁰⁴ Způsob provedení a jméno božstva, kterému byl předmět zasvěcen v těchto případech, kdy se oběť provedla na místě, které nebylo pevně zasvěceno jednomu božstvu (na rozdíl od chrámů a svatyní) nám nejsou známy. Tato tradice je v této době spíše spojována s jednotkami pomocných sborů, které si v prvním století po Kristu stále držely své pozdně laténské tradice.¹⁰⁵ U některých předmětů může být důvod pro jejich výskyt v řece diametrálně odlišný. Militaria, která byla nalezena v řece nedaleko od místa, kde stával římský tábor, se sem mohla dostat kvůli erozi, kdy byl říční břeh, na kterém byl umístěn tábor, stržen řekou.

Vedle výše poznamenaných příčin uložení militarií do řek se předměty do řeky mohly také dostat jejich ztrátou. Ke ztrátě předmětu při transportu osob přes řeku. Dalšími eventualitami jsou konflikt nebo potopení lodí. Všeobecně je však potvrzení předmětu jako ztráty problematické a nejprokazatelnějším kontextem jsou lodní vraky, které přímo militaria obsahovaly.¹⁰⁶ Pokud přihlédneme ke složení militarií nalezených v deltě Rýna, můžeme vidět jistý vzor (Graf 7). U nalezené zbroje a zbraní můžeme předpokládat votivní význam. Na druhé straně se nejhojněji vyskytuje kování z koňského postroje, u kterého bych předpokládal spíše náhodnou ztrátu. Kování z koňského postroje nemělo pro veterány takový význam jako jejich osobní vybavení, a tudíž by božstvo, kterému by bylo věnováno, nemuselo být s tímto darem uspokojeno. Toto by samozřejmě nemuselo platit pro kvalitní či na zakázku vyrobené části, jako například dekorované faléry, které by mohly být také vhodným darem.

¹⁰⁴ BISHOP – COULSTON 2006, 31

¹⁰⁵ NICOLAY 2007, 247

¹⁰⁶ NICOLAY 2007, 182

Jeden ze starších výzkumů proběhl v roce 1895, kdy byly provedeny pozemní práce při úpravě říčního dna Rýna v lokalitě Drielsche Veer poblíž města Doorwerth. Vedle keramiky ze 2. - 3. století bylo odkryto také umbo štítu, kování koňského postroje zdobené nielem. Předměty byly datovány do 1. století jako prestižní militaria do průvodů. Předměty se dostaly do řeky možná jako kořist Germánů během Batávského povstání, kdy Germáni prchali přes Rýn před Cerialiem.¹⁰⁷ Mezi zajímavé části postroje patří dvě faléry dekorované bustami Viktorie. Dvě kování ze sedla dokonce nosí jméno majitele M. Muttieni. Oba plíšky jsou různě silné, což by mohlo znamenat, že pochází ze dvou sedel, ale nemuselo tomu tak být. Pokud by se skutečně jednalo o dvě různá sedla, mohlo by to znamenat, že majitelem mohl být důstojník.

2.8.3 Kessel-Lith

Další probádanou lokalitou je Kessel-Lith. Počátky výzkum spadají do 30. let 20. století. Lokalita se skládá z civilního osídlení.

Mezi nejranější nálezy z této lokality patří dvanáct nálezů patřící mečům typu Kessel (pět čepelí, šest pochev). Tato militaria by mohla být spojena s auxiliárními jednotkami v této oblasti. Stejná provenience je předpokládána i u helmy typu Port.¹⁰⁸

Mezi římská militaria, která jsou datována do 1. století po Kristu, spadají římské meče typu *spatha* a *gladius*, kování pochvy gladia typu Mohuč. Umbo štítu, které je také datováno do 1. století po Kristu, patrně patřilo vojákovu sloužícímu u pomocných sborů. Dále byly objeveny hroty kopí a šípů.

2.8.4 Waal

Výzkum na řece Waal při Nijmegenu spadá do 30. let 20. století. Jedna z možných interpretací umístění předmětů do řeky naznačuje, že většina

¹⁰⁷ NICOLAY 2007, 124; BISHOP – COULSTON 2006, 31

¹⁰⁸ ROYMANS 2004, 113

materiálů zde byla uložena jako votiva ve spojení s kultovní stavbou na břehu řeky v De Winseling.¹⁰⁹ v lokalitě byla nalezeno přes 80 militarií. Ta se skládají z dvanácti helem, částí plátové zbroje, umbra, dvou gladií typu Mohuč a meče typu *spatha*. Helmy patří stylově k typům Hagenau (4x), Weusenu (3x) a Weiler (3x) a další hůře identifikovatelné kusy. Zajímavým dochovaným exemplářem je gladiátorská helma. Jako tradičně i zde se vyskytuje různé kování a koňský postroj s falérou, která je dekorována Viktorií. Z pozdějšího období se dochovalo pět helem, z toho dvě helmy jsou typu Niederbieber a jedna je typu Guisborough. Dále sem patří hroty kopí, dvě umbra, kování z pochev mečů a kování z koňského postroje.

2.8.5 Lobith- DeBijland

Militaria z lokality De Bijland pochází zřejmě z pevnosti Carvium, která byla stržena řekou.¹¹⁰ Bylo objeveno osm mečů, z toho čtyři jsou identifikovány jako gladius typu Mohuč a dva jako *spatha*. Ve spojení s meči bylo ještě objeveno kování pochvy. Kromě mečů bylo ještě objeveno kování z koňského postroje a hlavice kopí a pila.

2.9 Římské hroby

Je známo, že první výskyt militarií v římských hrobech můžeme spojit s jednotkami pomocných sborů, do kterých vstupovali členové domorodého obyvatelstva.¹¹¹ Tento první výskyt je datovatelný do 1. století po Kristu, v jehož průběhu postupně tento ritus upadal. Další návrat v některých lokalitách, jako například v Panonii nebo v Porýní, k užívání militarií v hrobové výbavě se konal ve druhém století. Tento jev se v tomto období spojuje s elitami žijícími ve vilách, které opustily zvyk pohřbívání zemřelého s předměty vojenského charakteru, a začaly do hrobové výbavy dávat loveckou výzbroj, jako znak jejich společenského statutu. Například na pohřebišti v Káloz (Maďarsko) byl objeven mužský hrob, který obsahoval

¹⁰⁹ NICOLAY 2007, 126

¹¹⁰ NICOLAY 2007, 127

¹¹¹ NICOLAY 2007, 199

kompletní výzbroj. Zemřelý je proto identifikován jako člen místní aristokracie, který byl pohřben s loveckou nebo vojenskou výzbrojí.¹¹²

2.9.1 Porýní

V oblasti Dolního Porýní se hroby s militarií objevují jen vzácně. Proto, pokud bychom se chtěli zaměřit na tento typ pohřbu, museli bychom se podívat na treverské pohřby, které jsou v tomto ohledu nejhojnější.

Vhodným indikátorem pohřbu veterána jsou náhrobní kameny, zejména pak jejich provedení. Náhrobní kámen s vyobrazením jezdce, který sráží k zemi barbara. Tyto náhrobní kameny jsou produktem sochařských dílen v Porýní, a jsou datovány do 1. století po Kristu. Další kamenná skulptura, která označuje hrob veterána v oblasti Porýní je věžovitá hrobka. Ta je dekorována vlysem s vyobrazením bojových scén s jezdci.¹¹³ Tyto hrobky se vyskytují zejména ve venkovských lokalitách.

Jedno z dlouhodobě existujících pohřebišť leží v lokalitě Wederath. Pohřby jsou zde datovány od laténu do 4. století po Kristu. Takto dlouhé období, po které pohřebiště fungovalo, nám umožňuje sledovat vývoj pohřebních tradic v této části římské říše. Ve dvou hrobech datovaných do první poloviny 1. století po Kristu byly nalezeny meče typu Mohuč. Na základě tohoto typu mečů, které byly v hrobech nalezeny, můžeme předpokládat, že zemřelí byli vojáci v pomocných sborech. Proto můžeme říci, že tradice pohřbů se zbraněmi, která byla obvyklá pro pozdní latén, přetrvala ve středním Porýní minimálně do poloviny 1. století po Kristu.¹¹⁴

Jak jsem již poznamenal, vkládání militarií do hrobů z doby římské v Dolním Porýní nemá tradici a zbraně se vyskytují v hrobech výjimečně. To je, jak předpokládám, zapříčiněno poměrně rychlou romanizací místního obyvatelstva, které v hojném počtu bylo rekrutováno do armády, čímž došlo i ke změně pohřebního ritu tradičního válečníka na pohřební ritus podle římského způsobu.

¹¹² MÁRTON 2002, 135

¹¹³ NICOLAY 2011, 147

¹¹⁴ NICOLAY 2007, 200

Jedno z pohřebišť, kde se vyskytují pohřby se zbraněmi, se nachází na lokalitě Mehrum. Vedle římského hrotu kopí a umba štítu byly nalezeny i imitace římského meče, dýky a kování z vojenského opasku. Na základě takového vzácného výskytu militarií v hrobech můžeme předpokládat, že hroby patřily vojákům, kteří měli během své služby vyšší vojenskou hodnost. Navíc se většina těchto hrobů nachází na pohřebištích neplnoprávního obyvatelstva. Je proto možné, že se jedná o hroby vojáků, kteří zemřeli během své vojenské služby a byli zde pohřbeni vedle svých předků patrně proto, že nezískali plné občanství, jež by obdrželi při slavnostním vyřazení z armády.¹¹⁵

V některých lokalitách přetrvaly pohřby s militarií i ve druhé polovině 1. století po Kristu, jako například na pohřebišti ležícím východně od města Ulpia Noviomagus. V jednom hrobu byl nalezen meč, společně s hrotem kopí a kováním kroužkové zbroje. Podle typu meče byl mrtvý identifikován jako jezdec, sloužící v *ala* nebo *cohors equitata*.¹¹⁶

V hrobech datovaných do 2. a 3. století byl potvrzen výskyt zbraní jako meč, kopí, vzácněji pak dýka, *pillum* a šíp, přičemž se v hrobech stále vyskytuje kování z opasku. Výjimečně se objevuje i kování koňského postroje. Tento inventář se odlišuje od toho z 1. století zejména tím, že některé předměty nejsou striktně spojovány s vojenským prostředím, a tudíž mrtvý nemusí být veteránem, či vojákem, který zemřel během vojenské služby.

Hroby s militarií, které jsou datovány do pozdní doby římské, byly běžně spojovány s nově přichozími germánskými kmeny, jejichž členové sloužili v římské armádě. V poslední době se však objevují otázky zpochybňující germánský původ zemřelých, neboť i když jsou předměty nalezené v hrobech ovlivněny germánským uměním, stále se jedná se o římskou produkci. Z tohoto důvodu jsou tyto hroby označovány za Galo-germánské nebo Galo-francké.¹¹⁷

Vedle otázky původu zemřelého v pozdně římských hrobech se ještě zkoumá, zda byl mrtvý civilista nebo voják. Kování z opasků je v této době

¹¹⁵ ROYMANS 1996, 35

¹¹⁶ NICOLAY 2007, 204

¹¹⁷ THEUWS 2009, 288

pro identifikaci mrtvého nevhodné, neboť vojenské opasky byly v této době nošeny vojáky i civilisty. Vhodnějším předmětem jsou helmy s aplikami Chi-Ró. Tyto helmy by mohly patřit veteránům, kteří si je při odchodu z armády ponechali jako memorabilium. Také mohly patřit místní aristokracii, popřípadě členům jejich družin.¹¹⁸

Co se týče samotné datace hrobů na základě militarií, která byla do nich umístěna, nemůžeme počítat s jasným modelem. Zbraně jako sekera, kopí či šípy se objevují v hrobech datovaných do konce 4. století. Hroby obsahující meč a štít jsou rámcově datovány od konce 4. století do 5. století.¹¹⁹

Charakter zbraní, tj. zda sloužily k boji či k lovu, je opět problematický, ale můžeme říci, že militaria nalezená na pohřebištích při opevněných lokalitách jako například města, patrně sloužila k obraně jejich nositele.

2.9.2 Panonie

Do této podkapitoly své práce jsem se rozhodl zařadit i hroby nacházející se v Panonii, neboť jak v Porýní, tak v Panonii mají pohřby s hrobovým inventářem v podobě militarií dlouholetou tradici.

I v této oblasti můžeme zemřelé z hrobů s militarií identifikovat jako vojáky v pomocných sborech nebo jako veterány. U hrobů obsahujících hodnotnější předměty, či jezdecké helmy můžeme zemřelého případně označit za člena místní elity. Služba u jízdy pomocných sborů byla pro místní aristokracii v druhé polovině prvního století a ve druhém století po Kristu stále atraktivní, protože jí umožňovala se stále prezentovat jako válečná elita.

Nejranější příklady pohřbů vojáků pomocných sborů a veteránů na území římské Panonie se koncentrují zejména ve dvou lokalitách: v okolí jezera Balaton a v okolí severní části jantarové stezky až po římské město Scarbantia.

¹¹⁸ NICOLAY 2007, 255

¹¹⁹ THEUWS 2009, 287

Pohřebiště s hroby obsahujícími římská militaria, se v okolí jezera Balaton nachází při jeho západním břehu (Obr. 18). Jedno z těchto pohřebišť se nachází v lokalitě Cserszegtomaj. Jeden z raných hrobů, který patřil veteránovi z pomocných sborů, obsahoval hrot laténského kopí, a římskou sponu typu aucissa. Na základě dvou severoitalských nádob, které byly v hrobu také nalezeny, byl hrob datován do druhé poloviny 1. století po Kristu.¹²⁰

Další hrob patřil na základě nalezených militarií, ve formě téměř kompletní výzbroje mimo helmy, jezdcí. Jezdec mohl být vojákem pomocných sborů. Tomu by nasvědčovaly i nalezené vojenské diplomy dokládající umístění jednotek Treverů, Azalů a Ituraeů v této oblasti. Navíc u mnohých pevností při jantarové stezce bylo zjištěno, že byly určeny pro jízdní jednotky.¹²¹ Skutečnost, že veteráni měli tendence se usadit v oblasti, kde dříve sloužili, pak už je pouze potvrzena jejich hroby na nedalekých pohřebištích.

Dalším pohřebištěm, které bych chtěl zmínit, je Sankt Georgen, nacházející se nedaleko římského města Scarbantia. I zde byly nalezeny hroby s militarií, které jsou datovány do prvního století po Kristu. I přesto, že lokalita byla vážně poškozena během stavebních prací, bylo nalezeno několik předmětů římské produkce, společně s mečem typu Mohuč.

Poslední zmiňované pohřebiště leží severozápadně od města Mattersburg na lokalitě Katzelsdorf. V tumulu, který se na pohřebišti nachází, byl nalezen ohnutý jezdecký meč, kónické umbo štítu a kování koňského postroje. Na základě těchto předmětů byl mrtvý identifikován jako jezdec sloužící v římské armádě, v pevnosti, která se pravděpodobně nacházela v Mattersbergu a později jako již veterán žil na nedalekém sídlišti.¹²²

¹²⁰ MRÁV 2010, 97

¹²¹ MRÁV 2010, 99

¹²² MÁRTON 2002, 135

2.9.3 Problematika identifikace militarií v římských hrobech

Rozdělení zbraní nalezených v hrobovém inventáři podle vojenského nebo loveckého charakteru nemusí být jednoznačné. Z tohoto důvodu můžeme militaria rozdělit zhruba do čtyř skupin, které zahrnou všechny typy zbraní užívaných jako milodary.¹²³

V první skupině se nachází zbraně, které sloužily spíše k lovu, jako například kopí nebo hroty šípů. Druhá skupina je zastoupena plnou výbavou (meč, kopí a štít). O hrobech s těmito zbraněmi můžeme říci, že patřily místní aristokracii a sloužily k lovu a reprezentaci zemřelého. Ve třetí skupině můžeme najít zbraně, které nemohly sloužit k lovu. V poslední čtvrté skupině se nachází hroby římských vojáků, kteří pocházeli z provincie. Na počátku principátu bylo takovýmto mužům, kteří sloužili u pomocných sborů dovoleno nosit svoji vlastní typickou výbroj.

Při dělení zbraní na ty co jsou vojenského nebo loveckého charakteru, se musíme podívat na kritéria, podle kterých je můžeme dělit. Prvním kritériem je typ zbraně, a zda se užíval v římské armádě. Druhým kritériem je možnost využití zbraně při lovu. Posledním kritériem je samotný hrob, a zda se nachází na římském pohřebišti.

Tuto problematiku můžeme ukázat na hrotu kopí. Oba typy (dlouhý listový hrot, těžký široký hrot) se vyskytují ve vojenském i civilním kontextu. Je také problém identifikovat účel kopí na základě tvaru jejich hrotu. Výjimku může tvořit standarda tzv. *beneficiarius*, která byla pravděpodobně symbolem magistráta městské správy, a jako taková mohla být nesena vojáky během magistrátových oficiálních úkonů.¹²⁴

U hrotů kopí, které jsou nacházeny v hrobovém kontextu, bych se přiklonil k loveckému významu. Kopí jako vojenský symbol v hrobech veteránů na civilních pohřebištích nemá takový význam jako vojenský opasek nebo pochva a meč. Samozřejmě nemohu vyloučit, že se hrot kopí vyskytne v hrobě jako vojenský symbol, který by byl levnější náhradou meče

¹²³ MÁRTON 2002, 134

¹²⁴ MÁRTON 2002, 134

s pochvou. Veterán také mohl svoji výzbroj prodat zpět armádě, a tak by kopí bylo možnou alternativou.

2.10 Shrnutí

Při srovnání římských militarií v civilních kontextech v Porýní a na vybraných lokalitách v Německu a Panonii, můžeme vidět podobnosti mezi životy obyvatelstva žijícího v těchto oblastech.

Militaria z různých venkovských sídlišť v Porýní, datovaná do přibližně rámce prvního století po obsazení a připojení provincie k Římské říši, bývají zpravidla identifikována jako memorabilia veteránů, kteří si je vzali sebou po odchodu z aktivní vojenské služby. Nejčastěji se jedná o různá kování z vojenských opasků a meče, které jsou nejvhodnějším symbolem vojáka/válečníka. Ve druhém století po Kristu dochází k rozšíření spektra militarií, která byla v sídlištích nacházena. Jejich identifikace bývá problematická, neboť mohla sloužit jak k lovu, tak i k obraně proti příchozím germánským kmenům, jejichž agrese a průniky do římského území jsou na základě nalezeného materiálu nejvýraznější kolem roku 170 a později ve 3. století.

Na základě rozmístění předmětů, nejčastěji kování opasků, na sídelních lokalitách můžeme usoudit, že s zpravidla jedná o předměty, které pozbyly funkčnosti a jedná se tudíž o odpad, nejzjevněji je tomu u těch, které byly nalezeny v různých příkopech či jámách. Soubor kování z vily na lokalitě Wange na druhé straně ukazuje, že kování byla také i shromažďována, nejpravděpodobněji jako zdroj surovin.

Kultovní místa, jako další probádaný civilní kontext, přinesla odlišné výsledky než sídliště. U svatyn se vedle různého kování na místo zbraní setkáváme zprvu se zbrojí, kterou zde zanechávali veteráni. Později se vyskytují i militaria, u kterých ale již nevíme, zda je zde zanechali veteráni nebo civilní obyvatelé.

Na římských sídelních lokalitách v Německu je vidět podobnost s těmi v Porýní. Nejčastěji se zde setkáme se zbraněmi v podobě kopí, oštěpů, mečů a kování jejich pochev. U militarií jako meče a kopí můžeme předpokládat,

že sloužily k obraně obyvatel sídlišť, obzvláště pak exempláře datované do 3. století. Zbroj, která se na civilních lokalitách v Porýní vyskytuje vzácně, zde mohla sloužit jako zdroj surovin ke zpracování, stejně jako tomu bylo ve vile na lokalitě Wange. Předpokládám, že vznik takovýchto souborů byl zapříčiněn nedostatkem kovů, což mohlo být zapříčiněno například nebezpečím na pozemních komunikacích, v této době zřejmě ve formě pohybujících se skupin barbarů.

Dalším srovnávaným civilním kontextem byly pohřebiště. Pro srovnání jsem se rozhodl, vzít pro srovnání vedle hrobů s militarii v Porýní také hroby s militarii v Panonii. V obou případech se mohou hroby datované do prvních sta let po připojení k Římské říši spojovat s veterány, kteří sloužili u pomocných sborů římské armády. Toto vysvětlení můžeme spojit s přežívajícími tradicemi keltského pohřebního ritu, který po nějakou dobu přežil postupnou romanizaci společnosti. Pozdější hroby s militarii obsahují zbraně, které nejsou čistě vojenského charakteru a mohou být také identifikované jako lovecké. Na základě toho by zesnulí v těchto hrobech mohli být identifikováni jako aristokraté, neboť i u těchto předmětů můžeme předpokládat symbolickou funkci, stejně jako u pohřbů veteránů.

3 Produkce militarií v civilním kontextu

Vedle příčin a důvodů výskytu římských militarií v civilním kontextu, jsem se také rozhodl zaměřit na jejich produkci, která se v civilních sídlištích odehrávala, a to v průběhu celého císařství, kdy se produkce militarií nejprve odehrávala ve vojenských dílnách a ve formě zakázek i v soukromých dílnách v civilních sídlištích. V pozdním císařství se produkce přesunula do měst v podobě císařských dílen. Proto se v této kapitole zaměřím na produkci militarií v soukromých dílnách. Neboť produkce militarií v době císařství je rozdělena mezi císařský a soukromý sektor, rozhodl jsem se, že svoji pozornost také zaměřím na produkci militarií ve vojenských dílnách. Zahrnutím vojenských dílen do této kapitoly hodlám přiblížit a ve zkratce pojmut systém produkce militarií v průběhu celého císařství.

Tradice masové produkce militarií ve městech má svoji dlouhou tradici. V roce 399 před Kristem postavil Dionýsios I. v Syrakusách systém dílen, aby vyzbrojil svoji armádu.¹²⁵ Scipio postavil v roce 210 před Kristem v Novém Kartágu dílny na produkci střeliva a během třetí Punske války se Kartágo soustředilo na masovou produkci vojenského vybavení.¹²⁶

Velkou výhodou tohoto systému bylo usnadnění masové produkce vybavení k vyzbrojení armády. Z tohoto důvodu můžeme odvodit význam vojenských dílen. V okamžiku, kdy armáda opustila mediteránní oblast, kde byla produkce militarií soustředěna do měst, se musela o své vyzbrojování postarat sama. Přirozeně díky logistice se k armádě na tažení dostávalo jisté množství zbraní z mediteránní oblasti, ale nutnost okamžitého vyzbrojení vyžadovala postavení dílen přímo na místě.

Vývoj produkce militarií můžeme rozdělit do čtyř fází. Jako první fázi můžeme označit tažení římské armády do nového území a jeho postupné podrobování. V této fázi byla většina vojenského vybavení vyrobena v dílnách v Itálii a Galii, které jako v této době romanizované části římské říše sloužily jak ekonomické centrály pro produkci a transport materiálu.

¹²⁵ Diod. Sic. XIV, 41, 43

¹²⁶ BISHOP – COULSTON 2006, 233

Druhá fáze začíná zpravidla dokončením obsazování nové provincie. Nové provincie se snaží být postupně co možná nejvíce nezávislé na importech z Itálie a Galie. Když se situace v provincii zklidnila, mohla se začít rozvíjet vlastní produkce v táborových dílnách a dílnách v táborových *vici*. Po této době se mohli postupně v provincii usazovat řemeslníci a obchodníci, přesto bychom neměli zapomínat na domorodé řemeslníky. I přes tyto náznaky jisté ekonomické nezávislosti nových provincií, stále byly závislé na importech z Itálie a Galie.

Třetí fáze začíná více méně plnou ekonomickou nezávislostí nové provincie. Hlavní zátěž ohledně zásobování padla na místní dílny nebo na vojenské dílny. Tato fáze započala během flávijského období. Toto období znamenalo vzestup soukromých dílen. Produkce militarií v nevojenských kontextech je patrná v dílnách nacházejících se ve *vici* a *canabae*.

Čtvrtá fáze začíná v pozdním císařství, kdy soukromé dílny již nebyly schopny zásobovat armádu vojenským vybavením. V této době stát převzal kontrolu nad produkcí a zásobováním vojenského vybavení pro armádu.¹²⁷

3.1 Produkce vojenských dílen

Někteří klasičtí autoři nám přinášejí informace ohledně specializované produkce v rámci římské armády. Jedním z těchto autorů je i T. Paternus, prefekt za císaře Commoda. Zmiňuje tzv. *immunes*, vojáky, kteří byli zproštěni svých denních povinností, aby mohli pracovat na specifickém úkonu, jako například dohled, výkop příkopu, veterinář, architekt, lodní tesař, kovářství spojené s militarií, cihlářství, sklářství, vedení vody, lov obětní zvěře, řeznictví, kamenictví, dřevorubectví aj.¹²⁸ Na základě informací od Paterna můžeme usoudit, že v každé dílně mohlo pracovat přes 60 *immunes*. Nejnižší a největší skupinu tvořili řadoví vojáci, kteří byli posíláni do dílen na základě výrobní potřeby. Množství mužů se mohlo lišit v závislosti na

¹²⁷ OLDENSTEIN 1985, 89

¹²⁸ *Dig. lust.*, L, 6.7

velikosti jednotky. Například ve Vindolandě se na produkci pravděpodobně podílelo přes 343 mužů.¹²⁹

V čele každé dílny byl *praefectus castrorum*, který měl pod sebou vlastní *oficium*, která měla na starost administrativní stránku dílny. Pod prefekta také samozřejmě spadali zaměstnanci dílny. Nejstarší (tím i nejzkušenější) zaměstnanec dílny, který přímo dohlížel na produkci, byl označován jako *optio fabricae*. Hlavní složkou dílenské produkce byli *immunes*.¹³⁰ Armáda také měla k dispozici řemeslníky, kteří pro ni dle její potřeby pracovali, jako například tesaři, či cihláři. V každé legii byli muži, kteří byli schopni v táborových dílnách vyrábět nové vybavení jako pancíře, štíty, luky nebo opravit to poškozené.

Pouze pár papyrů nás informují ohledně činností probíhajících ve vojenských dílnách. Některé tabulky z Vindolandy datované do přelomu prvního a druhého století po Kristu, nám pravděpodobně přinášejí informace ohledně obchodu a výroby ve vojenských dílnách.¹³¹

Vedle písemných zdrojů máme i mnohem přímější archeologické doklady z výzkumů různých pevností a kastelů v dolním Porýní. V následujících řádcích se podíváme na některé příklady těchto dílen.

Dílny produkující militaria, s výskytem na vojenských lokalitách byly nalezeny na několika lokalitách, jako například Wiesbaden (Obr. 19), Nijmegen, Xanten (Obr. 20), Hofheim (Obr. 21), Bonn (Obr. 22), Inchtuthil (Obr. 23), aj.

Typický plán budov, které jsou označeny za zbrojařské dílny na vojenských lokalitách, je obdélný s centrálním dvorem, kde se nacházela vodní nádrž, i v podobě studny. Plán budov se poté mohl skládat z většího množství místností, které mohly mít různé užití, od uskladnění surovin, produktů, po místnosti určené pro personál dílny.¹³²

Důkazem, na jehož základě jsou budovy označeny za dílny, je kovový odpad, který může být doplněn dalším odpadem, jako například dřevo, kosti

¹²⁹ BISHOP – COULSTON 2006, 236

¹³⁰ LETKI 2009, 60

¹³¹ BISHOP 1985, 3

¹³² DAELE 1999, 129

či kůže. Kovový odpad vznikl během produkce militarií v dílnách. Ve 2. a 3. století po Kristu se na limitu v Porýní setkáváme s kovovým odpadem, který vznikl při recyklaci kovových předmětů. Vedle různého odpadu z výroby militarií jsou dalším indikátorem produkce vojenského vybavení kovářské nástroje.¹³³

Skutečnost, že *militaria* mnohdy přecházela z jednoho vojáka na dalšího, byla již popsána v kapitole o chápání militarií na civilních lokalitách jako memorabilií veteránů. Samotný přechod vojenského vybavení mezi vojáky byl iniciován dvěma příčinami: odchodem dřívějšího majitele do výslužby, nebo jeho úmrtím během služby. Toto přecházení militarií z jednoho majitele na dalšího společně s jejich průběžnými opravami znamenalo, že armáda nebyla zase tak závislá na produkci, popřípadě dopravě nového vybavení, či surovin potřebných k jejich výrobě. Průměrná životnost militarií byla přibližně 20 let a to v případě, že nebyla aktivně užívána. Tato určitá nezávislost armády na dovozu militarií či surovin, umožňovala její okamžitou připravenost k započetí vojenského tažení, či odražení náhlého útoku nepřátelského vojska.¹³⁴

Dalším logickým aspektem, který by snížil náklady na produkci nového vybavení, je oprava poškozeného vybavení. Vojáci si své vybavení museli platit ze svého příjmu, proto je nasnadě, že by pro ně bylo výhodnější zaplatit opravu svého poškozeného vybavení, než koupě nového.

Nejefektivnější systém, který by umožnil vlastní produkci a zpracování předmětů v rámci jednotlivých táborů a pevností by bylo rozdělení práce, kdy by vojáci bez nebo s minimálními zkušenostmi s kovářstvím byli vedeni zkušenějšími, také známými jako *immunes*, kteří by je postupně vyučili a posléze by také mohli dokončit práci. Takovýto systém by vysvětlil rozdílnou úroveň kvality provedení jednotlivých předmětů.¹³⁵

Římská *militaria* datovaná do raného Principátu nesou doklady o různorodosti produkce vojenské výzbroje z této doby. Tato skutečnost mohla být pravděpodobně způsobena neexistujícím centrálním dohledem nad

¹³³ BISHOP – COULSTON 2006, 236

¹³⁴ BISHOP 1985, 9

¹³⁵ BISHOP 1985, 10

produkcí militarií, který by stanovil jasná pravidla pro jejich produkci. Tento individuální přístup k výrobě byl zřejmě způsoben poptávkou po specifickém provedení „zakázkově“ vyráběných militarií. Do produkce také mohly zasahovat různé lokální tradice, jako tomu bylo například v první polovině 1. století po Kristu na Hornogermánském limitu. Nejreprezentativnějším představitelem militarií ovlivněných hornogermánskou produkcí je kování vojenských opasků, datovaných do tiberio-klaudijského období, na kterých se setkáváme s motivy jako vlčice s dvojčaty, lidská busta s rohy hojnosti, či lotosový květ.¹³⁶

Ve srovnání s vojenskými tábory na západě římské říše, je výskyt dílen a dokladů o produkci militarií v táborech ve východní části říše znatelně nižší. To je dáváno za vinu tradici produkce militarií v dílnách, které se vyskytovaly ve městech.

3.1.1 Valkenburg

Jednou z vojenských lokalit, které přinášejí doklady o produkci militarií je tábor Valkenburg. Tyto doklady jsou ve formě strusky nalezené ve dvou místnostech v praetoriu a předmětů jako krumpáč, hrot šípu či různé bronzové fragmenty, které byly nalezeny v jednom kasárenském bloku. Praetorium tábora, na základě právě nalezené strusky mohlo částečně, v rámci některých místností sloužit i jako dílna.¹³⁷

Vedle dokladů o zpracování kovů máme z této lokality také doklady o produkci předmětů z kůže, jako například boty, stany či pokrývky štítů. Tyto kožené předměty byly nalezeny v rámci kasárenských bloků. Veškeré doklady o táborové produkci jsou datovány do období mezi lety 40 až 275 po Kristu.¹³⁸

¹³⁶ BISHOP 1985, 15

¹³⁷ ALLISON 2013, 315

¹³⁸ DAELE 1999, 126

3.1.2 Nijmegen/Noviomagus

Několik staveb ležících v kamenné pevnosti na lokalitě Hunerberg bylo identifikováno jako dílny.

Jedna z těchto staveb leží při *via sagularis*. Plán této stavby odpovídá typickému plánu *fabricae*, které se vyskytovaly ve vojenském kontextu, centrální dvůr s místnostmi po svém obvodu. Na jihovýchodě pevnosti byl dokonce odkryt celý dílenský komplex. Vedle hlavní dílny byla v jejím okolí také nalezena cisterna a studna společně se skladem. Drobnější doklady o zpracování kovů byly zjištěny v principii, skladem a ubikacích posádky.

V *canabae legionis*, která ležela v sousedství pevnosti, mohlo žít kolem 5 až 6 tisíc obyvatel. Na západní části sídliště byly odkryty kamenné stavby, které mohou být identifikovány jako dílny nebo sklady.¹³⁹ Navíc v odpadních jámách byla nalezena struska, společně s tyglíky a bronzem, což společně jasně dokazuje kovářskou produkci na této lokalitě.

3.1.3 Xanten/Vetera I.

V rámci tábora byly odkryty stavby, které mohly sloužit jako dílny zaměřené na produkci militarií a sklady. Jako dílny také mohly sloužit některé *tabernae* nacházející se při *via principalis*, přičemž v jedné byly nalezeny zbraně a nástroje. V dispozici tábora byly také nalezeny tyglík, které dokládají zpracování kovů v táboře.¹⁴⁰

Ve středu tábora, v okolí principie, bylo nalezeno množství částí hrudní zbroje. Otázkou zůstává, zda se jedná o produkci táborových dílen, nebo dílen mimo samotný tábor.

3.1.4 Neuss/Novaesium

Mezi 28 pecemi, které byly nalezeny v rámci pevností B a C byly dvě identifikovány jako kovářské. Ostatní byly identifikovány jako hrnčířské, přičemž šest nelze stoprocentně určit. Pece jsou datovány do první poloviny

¹³⁹ BARGFELDT 2008, 9

¹⁴⁰ DAELE 1999, 127

prvního století po Kristu. V budově na jihovýchodním okraji tábora bylo objeveno větší množství strusky, na jejímž základě můžeme stavbu identifikovat jako kovářskou dílnu. Dílna si prošla dřevěnou a kamennou fází a fungovala až do roku 104 po Kristu.¹⁴¹

3.1.5 Bonn/Bonna

V *canabae legionis*, která přiléhala k pevnosti, se nacházely stavby, které sloužily jako dílny s produkcí zaměřenou na vojenské vybavení. Zejména se jedná o obuv, *militaria*, spony a různé nástroje. Dílenský komplex, nacházející se přibližně 500 metrů severně od *porta principalis sinistra*, byl v provozu od počátku 1. století po Kristu do roku 140, kdy zřejmě zanikl při požáru.¹⁴²

3.1.6 Identifikace

Vezmeme-li v potaz všechny možné archeologické informace, můžeme usoudit, že největší a nejdůležitější dílny byly umístěny mimo pevnosti, které byly dlouhodobě obývány legionáři nebo vojáky pomocných sborů. K přesunu produkce vojenských dílen mimo samotný tábor či pevnost mohlo dojít v období, kdy provincie nebyla pod vnějším tlakem. Při hrozbě vpádu barbarů byla produkce přemístěna zpět do prostor tábora či pevnosti.

Soudě podle plánu můžeme určit tři základní typy kovářských dílen v rámci římských pevností.

Většina dílen se skládala z řad menších místností obklopujících centrální dvůr, nebo naproti koridoru nebo haly. Některé z nich měly tvar do U a přístřešek. Tyto budovy byly někdy postaveny v páru s centrálním dvorem mezi nimi, nebo měly společnou zadní stěnu.

Obzvláště u komplexů s vnitřním dvorem je někdy velký problém je odlišit od skladů.

¹⁴¹ DAELE 1999, 128

¹⁴² DAELE 1999, 139

Druhý typ dílen má více obdélný plán s nepravidelnou vnitřní kompozicí místností

Třetí typ dílen měl komplexnější strukturu a bývá někdy označován za bazarový typ.¹⁴³

Samotné řešení vnitřního plánu dílny mělo patrně co nejvíce usnadnit a urychlit práci *immunes*, kteří se zde starali o samotnou produkci. Toto řešení hlavně spočívalo v poskytnutí velkého pracovního a skladového prostoru, včetně přístupu k vodě, která byla při produkci kovových předmětů potřebná.

Dílny byly stavěny na okraj vnitřního plánu pevností či táborů, zejména pak do rohů. Takovéto řešení mělo snížit šíření zápachu z dílen a v případě požáru, který mohl hrozit (zejména u ranějších dřevěných fází), se snížila šance na rozšíření požáru po celém opevnění. Stejná pravidla pro umístění dílen pravděpodobně existovala i u *vici* či *canabae*.¹⁴⁴

Dílny, které byly prozatím odkryty mimo tábory nebo pevnosti, neměly specificky daný plán, a proto je nemůžeme zařadit do výše zmíněných třech typů. Dílny se zpravidla vyskytovaly v dlouhých domech umístěné v jejich přední nebo zadní části. V dalších případech byla dílna postavena římskou armádou v táborové vesnici. Plán těchto dílen poté odpovídal jejich účelu.¹⁴⁵

Na základě výše zmíněných informací můžeme říci, že identifikace staveb jako dílny nemusela být podmíněna specifickým plánem, ale na typických předmětech, objektech či výrobním odpadu, jako například pec, nářadí, struska a nedokončené výrobky. Dalším archeologickým dokladem o existenci dílny mohou být prohlubně, které sloužily k odebírání odpadu při výrobě.¹⁴⁶

V minulosti došlo k situacím, kdy byly objekty archeology milně identifikovány jako dílny, i když se ve skutečnosti jednalo o sklady, či nemocnice.

¹⁴³ DAELE 1999, 129

¹⁴⁴ BARGFELDT 2008, 14

¹⁴⁵ DAELE 1999, 130

¹⁴⁶ COSME 2007, 247

V případě nečekaných okolností také mohlo dojít k situacím, kdy *immunes* mohli převzít budovu a přestavět ji na dílnu.¹⁴⁷ Takovouto situaci mohla být náhlá potřeba produkce militarií, přičemž se domnívám, že by tato zakázka nemohla být splněna soukromými dílnami (vzdálenost, urgentní potřeba, či cena).

Na závěr tedy můžeme říci, že máme tři hlavní kritéria, podle kterých můžeme určit dílny: poloha, plán stavby a předměty nalezené uvnitř stavby. Dalšími náznaky může být přítomnost vodního zdroje, jako cisterna, studna nebo vodovodní potrubí, protože velké množství řemesel vyžadovalo ke svém činnosti přístup k vodě, nebo jámy, do kterých byl svážen odpad vzniklý během výroby.

3.1.7 Modus operandi a organizace

Militaria, která byla v držení římské armády, musela být co nejvyšší kvality, přesto jejich pořizovací cena musela být co nejnižší. Tato potřeba byla proto zřejmě důvodem, proč byla armádou vytvořena síť kovářských dílen, která mohla v případě potřeby zajistit v krátkém intervalu dostatečné množství vojenského materiálu. V těchto dílnách by navíc museli být zruční řemeslníci, kteří byli pečlivě pro tuto práci vybráni. Samotná produkce v dílnách mohla být libovolně měněna podle aktuálních potřeb armády, či současné situace v říši, či v dané situaci, jako je mír, válka, příchod nových jednotek, či povstání.

Během vojenského tažení byla produkce militarií prováděna ve stanech, které sloužily jako mobilní dílny.¹⁴⁸ U těchto dílen pak předpokládám, že by pak mohly spíše sloužit k opravě militarií.

Vojenské vybavení jako *balista*, která se skládala z většího množství součástek, které musely do sebe přesně pasovat, nebo specifické vybavení jako *dolabra* se vyskytují výhradně ve vojenských kontextech. Otázkou zůstává, zda jejich produkce byla v rukou pověřených vojáků, nebo byly do jejich produkce zapojeny i soukromé dílny.

¹⁴⁷ DAELE 1999, 130

¹⁴⁸ BISHOP 1985, 13

Samotný vnitřní systém dílen a produkce militarií prošel od konce republiky vývojem. Během pozdní republiky pracovali v dílnách tzv. *fabri*, kteří pracovali např. v dílnách Caesarových legií, ale nepatřili do žádné z vojenských jednotek. V čele dílny pak pravděpodobně stál *praefectus fabrorum*. Od Augusta *fabri* byli nahrazeni *immunes*. *Immunes*, oproti *fabri*, spadali do vojenských jednotek, ale během práce v dílnách byli přirozeně osvobozeni od běžných vojenských povinností.¹⁴⁹

Jedním z epigrafických zdrojů zmiňujících práci *immunes* jsou tabulky z Vindolandy. Tabulky nás informují o tom, že v každé legii musela být přinejmenším jedna centurie *immunes*. Také existuje zmínka o tom, že v jednom dni pracovalo v dílně na 340 mužů. Počet pracovníků dílen se proto měnil od jednoho vojenského opevnění k dalšímu v závislosti na vlastní potřebě. Například v táboře Novaesium mohlo v dílnách pracovat až 530 *immunes*.

Vojáci se mohli s požadavky po speciálních předmětech, které se nevyráběly ve vojenských dílnách, obrátit na soukromé dílny ve *vici*. Mohlo se například jednat o různá dekorativní kování, či luxusní zboží.

Identifikace dílen mimo vojenské lokality je problematická, hlavně kvůli nejednotnosti typu budov, které fungovaly jako dílny.

3.2 Soukromé dílny

Nálezy militarií, které si jsou nápadně podobné, na různých místech říše jako Británie, Porýní, Podunají, Afrika či Sýrie, byly dříve interpretovány jako masová produkce velkých centrálních dílen, které byly zaměřeny na produkci vojenského vybavení. Toto vybavení bylo posléze podle potřeb posíláno jednotkám umístěným na různých místech říše. Dílny se mohly nacházet v Itálii nebo Galii.¹⁵⁰

Nicméně tato interpretace je vyvrácena dvěma fakty. Za první, se ve vojenských táborech, ve výše zmíněných oblastech, vyskytovaly dílny, které samy produkovaly militaria a za druhé, nebyly nalezeny žádné doklady o

¹⁴⁹ DAELE 1999, 133

¹⁵⁰ OLDENSTEIN 1985, 82

existenci těchto rozsáhlých dílenských komplexů v Itálii a Galii, které by produkovaly militaria pro římskou armádu.

Ani epigrafické zdroje nedokládají existenci státem centrálně řízených dílen ve městech v prvních třech stoletích po Kristu. Na druhé straně máme doklady o produkci militarií v rukách soukromých řemeslníků a obchodníků.¹⁵¹ Nejpravděpodobněji tento systém fungoval tak, že byla dílnám armádou zadána zakázka, když bylo třeba urychleně doplnit chybějící větší množství vybavení. Jedním z důvodů, proč mohly být tyto zakázky zadávány soukromým dílnám je vysoká kvalita produkce těchto dílen. Škála produkce soukromých dílen se samozřejmě nemusela omezit výhradně na vojenské zakázky, ale také mohla zahrnovat další sortiment.

K tomuto názoru mě vede představa o tom, že armáda nemusela zadávat své zakázky soukromým dílnám pravidelně, protože disponovala svými vlastními dílnami v táborech. Samozřejmě také mohly pracovat na soukromých zakázkách pro jednotlivé vojáky, například dekorativní kování pochev, které předpokládá, že nepatřilo mezi standardizovanou součást výzbroje vojáka.

Samotný rozsah produkce vojenských dílen není znám. Tyto dílny nemusely produkovat kompletní zbroj pro nové rekruty ani toho nemusely být schopny. Hlavním argumentem pro to je fakt, že rekruti do táborů již přicházeli s kompletní výzbrojí. Na základě toho by se produkce táborových dílen zaměřila hlavně na opravy vybavení a doplňování neopravitelného či chybějícího vybavení.¹⁵²

Zakázkovou produkci militarií, která byla zadávána soukromým dílnám v civilních sídlištích, můžeme doložit za pomoci nápisů řemeslníků na mečích a kování pochev. Jedním z nejlepších příkladů této produkce je kování pochvy meče nalezené ve Štrasburku, které nese nápis: Q(uintus) Nonienus Pudens ad ara(m) f(ecit) (Obr. 24).¹⁵³ Na kování je jméno výrobce Quintus Nonienus Pudens, které je doplněné o informaci, že kování vyrobil na místě zvané *ad aram*, dnešní Kolín nad Rýnem., kde se nacházela svatyně

¹⁵¹ RATHBONE 2008, 168

¹⁵² OLDENSTEIN 1985, 84

¹⁵³ CIL XIII, 10027, 197

Ara Ubiorum.¹⁵⁴ Další interpretací umístění dílny je dnešní Lyon, kde se nacházela svatyně Ara Trium Galliarum.¹⁵⁵ Nicméně stále nevíme velikost dílny, ve které bylo kování vyrobeno, nebo škála její produkce. Na základě nápisů také víme o produkci mečů a štítů soukromým řemeslníky v Itálii, nebo produkci zbroje v dílně nacházející se v Galii na lokalitě Monceaux le Comte.¹⁵⁶ O obchodu s militarii soukromými osobami nás zase informuje nápis nalezený v Mohuči, který zmiňuje obchodníka s meči (lat. *gladiarius*).¹⁵⁷

Naneštěstí nám tyto informace nepřináší žádné bližší poznatky ohledně dílen, jejich velikosti a množství jejich produkce. Velikost dílny byla pro vojenské zakázky důležitá, neboť pouze větší dílny s dostatečným množstvím kvalifikovaného personálu měly být schopny v krátkém termínu splnit větší vojenské zakázky.

Důležitá je také otázka důvodu k zadání rozsáhlé vojenské zakázky dílnám v zázemí říše. Nejčastějším vysvětlením je založení nové legie, nicméně k tomu docházelo během prvního až třetího století po Kristu velmi vzácně. Většina jednotek pomocných sborů byla založena během prvního století po Kristu, zatímco ve druhém století byly zakládány četné jednotky *numeri*.

Jedním z dalších vysvětlení je vojenské tažení. I když byla vojenská tažení pečlivě naplánována, a to včetně zajištění potřebného vybavení a zásob. Četnost vojenských výbojů se po polovině prvního století po Kristu snižuje. To je částečně také způsobeno konflikty uvnitř impéria, kterých se armáda účastnila. Jedním z těchto konfliktů, které spadaly do druhé poloviny prvního století, bylo tažení Vespasiana z východní části říše proti Vitteliovi. Jednou z pro nás zajímavých informací ohledně této události jsou písemné doklady o tom, že Vespasianus nechal ve městech na východě vyrobit militaria, aby mohl vyzbrojit svoji armádu.¹⁵⁸ Dalším více epigrafickým

¹⁵⁴ OLDENSTEIN 1985, 84

¹⁵⁵ KÜNZL 1996, 436

¹⁵⁶ COSME 2007, 253

¹⁵⁷ CIL XIII, 6677

¹⁵⁸ Tacitus, *Ann* II, 82

dokladem je nápis z Mohuče, který zmiňuje událost, kdy byl důstojník Annianus poslán do Milána, aby zajistil rekruty a vojenské vybavení.¹⁵⁹ Tato událost se stala v době, kdy Maximinus Thrax táhl z východu, aby se střetl s Balbinem, který byl na císařský trůn dosazen Senátem.

Obě situace, které jsem zmínil, mají stejný základ, a to občanskou válku. Jak je také patrné, oba velitelé, Vespasianus a Maximinus Thrax, mají problém zajistit pro své muže dostatečné vybavení, a proto se obrátili na soukromé dílny ve velkých městech, které již musely zajistit mít s tímto typem produkce zkušenosti. Další možnou příčinou, proč armáda mohla dát soukromým dílnám zakázku na produkci militarií, by mohly být velké ztráty při tažení na nepřátelském území, nebo při střetnutí na území římské říše. Za těchto okolností by jenom obtížně mohly vojenské dílny zajistit dostatečně rychle nahradu za ztracené vybavení.

S doklady o produkci soukromých dílen, hlavně v podobě různého kování, se můžeme setkat jak v legionářských táborech, tak i pevnostech pomocných sborů a to na různých místech říše. Některé předměty, nacházené na různých místech římské říše, si jsou podobné, ale je vidět, že pochází z různých forem. Předměty pocházející ze stejné formy se mohou vyskytovat zpravidla v rámci jednoho tábora, nebo popřípadě sousedních táborů. Soukromé dílny s touto produkcí se nacházely například ve městech Dura Europos, Alexandrie, Kolín nad Rýnem a York.¹⁶⁰

Rozsah zakázek, tj. počet táborů a pevností od kterých mohly soukromé dílny dostávat zakázky, se mohl lišit. Větší dílny s vhodným umístěním v oblastech, s hustší zástavbou vojenských struktur mohly dostávat větší množství zakázek. Na druhé straně stojí menší dílny, které mohly plnit zakázky i od jedné pevnosti.

Od poloviny třetího století po Kristu začal úpadek produkce militarií v soukromých dílnách. Jednou z příčin mohla být zhoršující se ekonomická situace v provinciích, během které dílny již nezvládaly plnit armádní zakázky. Ze třetího století se nám dochovaly doklady o produkci militarií v dílnách ve

¹⁵⁹ CIL XIII, 6763

¹⁶⁰ OLDENSTEIN 1985, 86

vici na lokalitách Eining a Tibiscum. Konec produkce militarií v soukromých dílnách se datuje do vlády císaře Diokleciána, kdy se produkce militarií dostala plně pod císařskou správu a soustředila se do císařských dílen ve vybraných městech říše.

Části militarií, u kterých můžeme s vyšší přesností určit, zda se spíše jedná o produkci soukromých dílen, jsou různá dekorativní kování, jako například kování opasků nebo pochev dýk a mečů.

3.2.1 Produkce kování opasků v nevojenských dílnách

Základním rysem produkce kování opasků je masovost jejich výroby. V počátečních fázích po vzniku provincie mimo mediteránní oblast se produkce kování opasků soustředila do táborových dílen, neboť v těchto provinciích chybělo dostatečné technologické zázemí pro tak velkou produkci. S produkcí kování opasků se v táborech setkáváme v druhém a třetím století. Doklady o produkci ve *vici* a *canabae* je doložena ve druhém století po Kristu. Otázkou tedy zůstává, zda se veteráni, kteří se během služby mohly dostat do táborových dílen, poté co se usadili v blízkém sídlišti, živil kovařinou. Otázkou také zůstává, komu patřily tyto dílny nacházející se v sídlištích mimo tábory a pevnosti, neboť můžeme se setkat s vícero interpretacemi. Mohlo by se jednat o soukromé dílny nebo vojenské, které byly pouze kvůli riziku požáru přesunuty mimo tábor. Soukromí řemeslníci by pak mohli pracovat na zakázkách pro armádu nebo navázat obchodní kontakty se soukromými osobami.¹⁶¹

Naproti tomu se v této době setkáváme s kusy, které byly vyrobeny ve státem vlastněných dílnách. Dokladem toho jsou například nýty flávijského typu, které jsou dekorovány figurálním reliéfem. Zatím bylo objeveno přibližně 200 exemplářů, zřejmě vyrobených v dílně ve městě Besancon.¹⁶²

Nálezy z hrobů bývají vzácné a v někdy i matoucí. Hrob v Chassenard, datovaný do tiberiovského období, je interpretován jako hrob člena místní

¹⁶¹ Hoss 2011, 41

¹⁶² Hoss 2011, 41

aristokracie, pohřbeného s maskou z jezdecké helmy, protože bývá identifikován jako velitel auxiliární jízdy. U těla byla také nalezena pozlacená přezka dekorovaná loveckými scénami a tři pozlacené pláty z opasku s dekorací v podobě hlavy císaře Tiberia mezi dvěma rohy hojnosti.¹⁶³ Takovýto opasek mohl být vyroben na zakázku pro jezdce. Také by se mohlo, na základě užití císařského portrétu, jednat o dar.

3.2.2 Produkce dýk, mečů a jejich pochev v nevojenských dílnách

Další součást militarií, která může doložit produkci vojenského vybavení na civilních lokalitách, jsou dýky datované do prvního století po Kristu, obzvláště kování jejich pochev. Samotná dekorace na pochvách je silným argumentem pro produkci v soukromých dílnách, v civilních sídlištích. Repertoár dekorativních prvků na pochvách dýk se postupem času začal omezovat na několik vybraných motivů, které se často opakují (např. palmety, svatyně, či šrafované kosočtverce), a také kolísá kvalita jejich provedení, což by mohlo naznačit produkci vojenských dílen, neboť vojáci pracující v táborových dílnách nemuseli dosahovat zručnosti řemeslníků v soukromých dílnách.¹⁶⁴

Otázkou v této problematice zůstává umístění dílen, zabývajících se zakázkovou produkcí dýk. Pochvy nacházené v severní Itálii by mohly být produkcí dílen v Aquilei, která byla jedním z významných center zpracování kovů v Cisalpině. Navíc město leželo na komunikaci do Magdalensbergu, kde stála římská obchodní stanice. V Magdalensbergu v budově označené OF/17 byla doložena kovářská produkce bronzových a železných předmětů.¹⁶⁵

Scott se domnívá, že můžeme identifikovat kování pochev vyrobené v těchto nových produkčních centrech. Příkladem této produkce mají být pochvy vykládané stříbrem, které jsou datovány do období vlády Tibéria. Pochva typu Allériot měla distribuci v Horním Porýní nad Mohučí. Pochva nalezená přímo na lokalitě Allériot, poblíž Chalons-sur-Saône, může být

¹⁶³ KÜNZL 1996, 410

¹⁶⁴ SCOTT 1985, 176

¹⁶⁵ BISHOP – COULSTON 2006, 235

vodítkem k určení polohy samotné dílny.¹⁶⁶ Jako možné centrum distribuce navrhuje Scott Lyon, který jako obchodní centrum ležel v blízkosti řek Rýn a Saône. Tento názor je archeologicky podpořen nálezem kování pochvy ve Vindonisse. Na kování byl dochován nápis: *C(aius) Coelius Venust(us) Lugud(uno) (fecit)*. Jak je patrné, nápis na kování označuje za produkční centrum pochvy město Lugdunum, dnešní Lyon.¹⁶⁷

S podpisy výrobců militarií se nesetkáváme pouze na kování pochev, ale také se umísťovaly na samotné zbraně. Dokladem je kupříkladu gladius typu Mohuč, na jehož záštitě je nápis: *L(ucius) Valerius f(ecit)*.¹⁶⁸ Vedle samotných podpisů výrobců se také setkáváme se značkami dílen. Jedním z příkladů s dílenskou značkou je meč nalezený na lokalitě Bonn. Na jílcí meče byl vyražen nápis *Sabini* a na ostří je vyraženo *Sulla*.¹⁶⁹

Předpokládám, že také většina kování pochev, zejména mečů, která není signována, mohla být vyrobena v soukromých dílnách. Zpravidla se jedná o dekorativní kování vyrobené technikou repoussé. Mezi motivy, které se na kování pochev mečů vyskytují, patří různé mýtické náměty, Jupiterův blesk, náměty spojené s císařskou propagandou, vyobrazení flóry a fauny, a další motivy. Jako další dekorativní provedení pochvy, u kterého předpokládám soukromou produkci na zakázku je užití gemy. Jedním z příkladů je pochva nalezená na lokalitě Kalkriese. Gema s vyobrazením Múzy Thalie se nacházela na objímce pochvy.¹⁷⁰

Produkce dýk a jejich pochev podle Scotta během vlády Nerona přesunuta pod vojenské dílny.¹⁷¹ Toto tvrzení má být archeologicky podpořeno různou kvalitou provedení dekorace pochev dýk. Situace v Porýní v této době byla ustálena, což napomohlo výstavbě vojenských dílen uvnitř táborů, pevností a v jejich okolí. Za tohoto stavu nebylo třeba využívat soukromých dílen v civilních sídlištích. Na druhé straně se naopak

¹⁶⁶ SCOTT 1985, 178

¹⁶⁷ KÜNZL 1996, 436

¹⁶⁸ MACMULLEN 1960, 38

¹⁶⁹ MACMULLEN 1960, 37-38

¹⁷⁰ FRANZIUS 1999, 582

¹⁷¹ SCOTT 1985, 179

domnívám, že značná diverzita ve kvalitě provedení pochev dýk naznačuje v jisté míře přetrvávání jejich zakázkové produkce v soukromých dílnách.

Převedením větší části produkce militarií, hlavně základního vybavení římského vojáka, se snížily náklady na samotné vyzbrojení armády. To ale stále neznamena, že se soukromé dílny nemohly podílet na produkci zbraní v méně stabilních regionech říše, nebo nemohly na zakázku vyrábět militaria a jejich dekorativní části.

3.3 Státní dílny pozdního císařství

Zbrojařské dílny v sídlištích umožňovaly rychlé vybavení armády vojenským vybavením. Tento systém se v momentě, kdy Řím expandoval mimo středomořské oblasti, stal nedostačujícím. To zejména platí v otázce logistiky, kdy by se legie na tažení musely spoléhat na dodávky nových zbraní ze vzdálených italských dílen. Samotní vojáci na tažení byli schopni drobných oprav svého vybavení, jeho čištění a uchování v bojeschopném stavu. Přesto produkce nového vybavení byla nad jejich síly. V takovémto případě se museli rozhodnout, zda si nechají zbraně dovézt z městských dílen, nebo si zařídí zbrojařskou dílnu na místě svého pobytu. I přes tento fakt byly státní dílny stále důležitým zdrojem zbraní pro vyzbrojení legií. Tento systém se v prvních třech stoletích po Kristu rozrostl o možnost zakázkové produkce soukromých dílen, které mohly dodávat vojenskou výzbroj pro větší množství vojáků, či různé dekorativní nebo zdobené kusy na objednávku od jednotlivce. Vedle změn ve struktuře římské armády, ke kterým došlo ke konci 3. století po Kristu, muselo dojít na počátku 4. století také ke změně a zefektivnění produkce militarií a kompletní logistiky armády. Základem této reformy byl systém státních dílen, které byly strategicky umístěny do vybraných měst v impériu.¹⁷² Při přesunu produkce militarií vznikl problém, kterému se snažila armáda v předchozích stoletích zabránit, a to doprava vojenského vybavení z dílen k jednotkám, které byly umístěny v táborech ležících i několik dní cesty od dílny. Tento problém byl částečně vyřešen tím,

¹⁷² LETKI 2009, 53

že doprava byla řízena státem.¹⁷³ Jedním z epigrafických záznamů o tomto systému je *Notitia Dignitatum*.

Samotný nástup Diokleciána na císařský trůn znamenal rozvoj zbrojařského průmyslu v celém impériu, kromě několika oblastí, které budou zmíněny později. Za vlády Diokleciána byly založeny dílny ve městech Nikomédie, Edessa, Damašek a v dalších městech. Otázkou u mnoha měst zůstává, proč byly vybrány k založení císařských dílen. Někdy v tom mohla hrát roli obliba města u císaře, jako tomu mohlo být v případě Nikomédie, popřípadě Galeriem oblíbené Soluně. U jiných měst je založení dílen z hlediska logistiky nepraktické, jak je tomu například u měst Augustodunum, Trevír, Sirmium a Salona.¹⁷⁴

Důvodů pro umístění dílen na produkci militarií do měst měl císařský aparát hned několik. Jedním z těchto důvodů jsou vznikající vojenské jednotky *comitatenses*, které byly umísťovány podél hranic římské říše, ale také bývaly umísťovány více do vnitrozemí v okolí měst. Dalším důvodem byl snadnější přístup k surovinám, jako jsou kovy či kůže. Posledním a neméně důležitým důvodem byla logistika a s ní spojený přístup k silničním a námořním komunikacím.¹⁷⁵

Jak již bylo zmíněno, jedním z epigrafických záznamů, přinášejícím informace o podobě produkce militarií v pozdním císařství je *Notitia Dignitatum*. Tento spis nás informuje, že existovalo 35 císařských dílen produkujících militaria, z toho jich 20 leželo na západě a 15 na východě. Většina dílen byla zaměřena na produkci zbraní, zbroje a štítů. Dílny byly umístěny do měst v oblastech nebo v jejich sousedství, kde se nejvíce soustředila římská armáda, a to na východě říše, v Podunají a také v Porýní (Obr. 25). Dílny nebyly umístěny do Británie a severní Afriky. Důvodem pro toto rozhodnutí byla patrně povstání a zřejmě i nižší význam pro římskou říši. Vojenské vybavení pro jednotky umístěné v Británii bylo dováženo ze severní Galie.¹⁷⁶ Na základě nalezeného materiálu z pevností v Británii můžeme ale

¹⁷³ COSME 2007, 258

¹⁷⁴ LETKI 2009, 55

¹⁷⁵ LETKI 2009, 55

¹⁷⁶ LETKI 2009, 56

usoudit, že na vojenských lokalitách do jisté míry stále přetrvávala vlastní produkce, jako například na lokalitě Housesteads, kde se nacházela dílna s doklady o produkci šípů nebo i jinde v říši, například doklady o zpracování bronzů v prostorách legionářského tábora Novae v severním Bulharsku.¹⁷⁷

1. *Arcuraria* – Dílny produkující luky. Jedinou jmenovanou dílnou tohoto typu ve spisu *Notitia Dignitatum* byla dílna ve městě Ticinum. O umístění státních dílen produkujících luky a šípy pouze na západě říše bylo rozhodnuto pravděpodobně na základě toho, že jejich výroba na východě měla svoji tradici, a tak mohla být svěřena samotným lučištníkům, kteří zde byli rekrutováni, popřípadě místním dílnám.¹⁷⁸
2. *Sigittariae* – Dílny produkující šípy. Tyto dílny byly umístěny do měst Concordia a Matisco.
3. *Ballistariae* – Dílny vyrábějící vojenskou techniku. Dílny tohoto typu byly postaveny ve městech Augustodunum a Treberi.
4. *Scutariae* – Dílny vyrábějící štíty. Byly postaveny ve městech Cremona, Horreum Margi, Augustodunum, Treberi, Aquincum, Carnuntum a Lauriacum. Každá římská provincie, která ležela v Porýní a Podunají měla svoji vlastní dílnu.
5. *Spathariae* – dílny produkující meče. Tyto dílny můžeme najít v městech Luca, Remi a Ambianensis.
6. *Hastaria* – dílna vyrábějící kopí. Kopí se vyráběly v Irenopoli v Kylikii.
7. *Scordiscoria* – dílna vyrábějící sedla. Dílna se nacházela ve městě Sirmium
8. *Clibanariae* – dílny produkující výzbroj pro těžkou jízdu. Tři ze čtyř dílen tohoto typu ležely na východě říše. Jediná dílna na západě ležela ve městě Augustodunum. Takovéto rozdělení těchto dílen reflektuje vyšší potřebu východních provincií, které vyžadovaly větší množství jednotek těžké jízdy než ty západní.

¹⁷⁷ BISHOP – COULSTON 2006, 240

¹⁷⁸ COSME 2007, 259

9. *Loricariae* – dílny vyrábějící zbroj. Je zajímavým faktem, že produkce mečů a zbrojí byla na západě oddělena, ale ve stejné době byla na východě impéria produkce v té samé dílně.
10. *Armorum* – dílny vyrábějící helmy a zbraně (= *arma* (bez štítů))
11. *Armamentaria* – podle historiků měla tato dílna produkovat vojenské vybavení pro lodě. Proti tomuto názoru je skutečnost, že dílna byla umístěna v Edesse, přičemž nejsou žádné doklady o římském námořnictvu na Eufratu. Pravděpodobněji se bude jednat o označení pro zbraně (plný název dílny je *fabrica scutaria et armamentaria*).¹⁷⁹

Změna struktury armády, společně se změnami ohledně produkce vojenského vybavení, přirozeně vedla ke změně v organizaci systému dílen. Správu státních dílen měl na starost pretoriánský prefekt, přičemž v čele každé dílny stál *praepositus fabricarum*.¹⁸⁰ Otázkou zůstává rozsah pravomocí tohoto úředníka. Mohl mít na starost správu jedné dílny, ale také i vícera dílen. *Praepositus fabricarum* byl přímo podřízen pretoriánskému prefektovi.

Pod *praepositi fabricarum* v dílně pracovali úředníci, kteří dohlíželi na řemeslnické spolky, *primicerius*, *biarchi* a *centenarii*. V pátém století se setkáváme s dalšími fenomény. *Deputati*, kteří byli posláni z dílen na práci k armádě. V podstatě se jednalo o posílání kvalifikovaných řemeslníků přímo ke svému odběrateli, zřejmě do táborových dílen, pravděpodobně za účelem okamžitého řešení různých problémů, např. opravy. Docházelo také k situacím, kdy byli legionáři posíláni na výpomoc do dílen.¹⁸¹

Za Konstantina vznikl nový dozorčí úřad, který převzal pravomoci pretoriánského prefekta nad státními dílnami, v čele s úředníkem tzv. *magister officiorum*. Vytvořením tohoto úřadu mohl císař dosadit na důležitý kontrolní úřad svého důvěryhodného muže, který tímto dohlížel na důležité elementy v provincii, na armádu a administrativu.¹⁸²

¹⁷⁹ LETKI 2009, 59

¹⁸⁰ MACMULLEN 1960, 31

¹⁸¹ MACMULLEN 1960, 32

¹⁸² LETKI 2009, 62

Vytvoření císařských zbrojařských dílen pod kontrolou civilní správy zajistilo koordinaci akcí, jejichž účelem bylo zajištění výroby a transportu vojenského vybavení k jednotkám v různých provinciích říše. Velký význam měl také fakt, že na sebe nezávisle fungující dílny byly se svojí specializací umístěny tak, aby odrážely lokální potřebu výzbroje, například dílny specializující se na produkci výzbroje pro těžkou jízdu byly umístěny přednostně na východě, kde se v této době pohybovala její většina. Otázkou také zůstává, proč měly dílny rozdílnou specializaci. Vedle toho, že specializovaná produkce urychlovala výrobu zadaného vybavení, se také můžeme setkat s názorem, že toto rozdělení produkce mělo zabránit situaci, kdy by barbari po dobytí města získali kompletní vojenské vybavení, které by pak mohli využít při dalším tažení proti římskému impériu.¹⁸³

3.4 Shrnutí

Produkce militarií ze státních dílen republikánského období se postupně v průběhu 1. století po Kristu přesunula do Galie a dále do oblastí při limitu. Téměř každý legionářský tábor disponoval vlastními dílnami, které mohly produkovat militaria, ale pravděpodobně jejich primárním účelem byla oprava vojenského vybavení. Podíl na produkci militarií měly i soukromé dílny. Zpravidla se mohlo jednat o rychlé doplnění vybavení pro armádu, nebo o zakázkovou produkci pro jednotlivé vojáky ve formě různého dekorativního kování opasku nebo pochev mečů nebo dýk. Tento systém doznal konce na počátku tetrarchie, kdy produkce militarií byla centrálně řízena státem.

¹⁸³ COSME 2007, 258

4 Závěr

Pokud se ohlédneme k výše zmíněným informacím, můžeme určit, že militaria v civilních kontextech v limitních oblastech 1. století po Kristu můžeme primárně spojit s veterány, kteří se zde usadili. Nejčastěji se militaria vyskytují na venkovských sídlištích, ale můžeme se s nimi setkat i ve městech a *vici*.

Na základě rozmístění militarií po rozloze vybraných venkovských sídlišť a vil v Porýní, které jsem výše probral, mohu konstatovat, že se často jednalo o předměty, které byly nahodile rozmístěny v různých částech sídlišť. To naznačuje, že se v mnoha případech pravděpodobně jednalo o odpad. Tyto předměty se často nacházely na okrajích lokalit nebo v různých příkopech. Na některých předmětech je vidět, na základě jejich typu a datace stratigrafické vrstvy, ve které byly uloženy, že mohly být v užívání i několik desítek let. Nalezený soubor militarií ve vile na lokalitě Wange dokládá, že tyto předměty nemusely být odhazovány, či ztraceny na různých místech sídliště, ale také byly skladovány za jistým účelem (obchod, zdroj materiálu pro další zpracování).

Studie zbraní z vil v zázemí limitu ukázala, že v rámci těchto staveb se ze zbraní hojně vyskytují zejména oštěpy, kopí, luky a šípy. Nejčastěji se však můžeme setkat s kovářím opasku a s částmi koňského postroje. Pro tyto nálezy není specifikován status jejich nositele (voják či civilista). Ve vilách byly nalezeny i předměty mající jasně vojenskou provenienci (dýky, zbroj). Je zarážející, že tyto předměty ve 3. století se do vil dostaly již v opotřebovaném stavu. Zbývá se tedy zeptat, zda tato zjištění mohou skutečně být použita jako důkaz pro veterány ve vilách. Finančně zajištění veteráni měli ve městech a *vici* více ekonomických příležitostí.

Výskyt opotřebovaných militarií se ve 3. století neomezuje pouze na vily. Kovové soubory ve městech mají podobné složení. Jedna z teorií naznačuje šíření materiálů z vojenského sektoru a opouštění vojenských stanic na limitu. Důležitou otázkou jsou vztahy mezi vojáky a civilní populací v zázemí, např. společenské postavení venkovských vil. Venkovské vily mohly být také rozděleny na císařské, vojenské a soukromé. Otázkou také

zůstává, jaká opatření byla přijata na ochranu obyvatelstva v zázemí provincií. Na základě šíření militarií po civilních lokalitách v této době se můžeme domnívat, že obrana sídlišť byla ponechána v mnoha ohledech v rukou samotného civilního obyvatelstva. Výjimku tvoří ekonomicky a strategicky důležitá města, do kterých byla umístěna vojenská posádka. Také se můžeme setkat se vznikem domobrany.

Kultovní místa a říční toky jsou dalším nevojenským kontextem, ve kterém se vyskytují militaria. Nalezená militaria jsou zpravidla identifikována jako votivní dary veteránů, kteří tímto věnují část své výzbroje božstvu, které nad ním drželo ochrannou ruku. Jedním z nejlépe probádaných kultovních míst v Porýní, kde byla nalezena římská militaria je chrám Empel, který byl pravděpodobně zasvěcen Herkulovi Magusanovi. V prvním století po Kristu také přetrvává zvyk obětování militarií do řek. Hlavním problémem, se kterým se zde můžeme setkat, je identifikace předmětu jako votivního daru nebo jako náhodně ztracený. Otázka náhodné ztráty bývá spojována s předměty, které neobsahují votivní nápisy. Osobně si nejsem jistý, zda je tomu tak, neboť předpokládám, že samotné zaslíbení předmětu božstvu za ochranu během výkonu služby mohlo být dostatečné pro samotné určení božstva, kterému měl být předmět darován. Proto by bylo rytí votivního nápisu na předmět nadbytečné.

Posledním typem nevojenského kontextu, kde se můžeme setkat s římskými militarií, jsou hroby. Pohřby s militarií v hrobovém inventáři. Zatímco v prvním století můžeme zemřelého ve spojení s militarií chápat jako veterána, v následujících stoletích můžeme zemřelého identifikovat jako člena místní elity.

Schéma produkce militarií doznalo v průběhu prvního století po Kristu značných změn. Od produkce ve městech ve středozevní oblasti se výroba postupně přesunula do Galie a poté do limitních oblastí. Také mnohé legionářské tábory disponovaly vlastními dílnami, které však nejčastěji sloužily k opravě vojenského vybavení. Na produkci militarií se také podílely soukromé dílny, které mohly zajistit dodávku většího množství zbraní, pokud

to bylo nutné, a také mohly vyrábět předměty na zakázku jako například různá zdobná kování opasků, pochev aj.

Tento systém doznal konce během vlády Diokleciána, který převedl produkci vojenského vybavení pod císařský úřad. Dílny, které jsou sepsány ve spisu *Notitia Dignitatum*, byly rozmístěny do měst na různých místech říše, kromě Británie a severní Afriky, které byly příliš nestabilní na to, aby zde byla postavena dílna produkující zbraně. Přesunutí dílen do větších měst zajistilo zlepšení logistiky. Každá z dílen měla zadanou specifickou produkci (meče, zbroj, šípy, těžká technika, apod.).

5 Seznam zkratek

BAR Int. Ser. *British Archaeological Reports, British Series*

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*

FIRA *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*

JberGPV *Gesellschaft pro Vindonissa, Jahresbericht*

JRA *Journal of Roman Archaeology*

JRGZM *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*

JRMES *Journal of Roman Military Equipment Studies*

ROMECC *Roman Military Equipment Conference*

6 Seznam literatury

Primární zdroje

Dig. Iust. = *Digesta Iustiniani Augusti recognouit adsumpto in operis societatem*. Apud Weidmannos. Editor: T. Mommsen – P. Kruegero. Svazek II (kniha XXX.-L.), Berolini 1870.

Diod. Sic. = Diodorus Siculus: *In twelve volumes*. Překl. C. H. Oldfather. Loeb Classical Library. Svazek II (kniha II.-IV.58) Harvard 1967.

Notitia Dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum. Apud Wiedmannos. Editor: O. Seeck, Berolini 1876.

Tacitus, *Ann* = Publius Cornelius Tacitus: *Dějiny*. Překl. A. Minařík – A. Hartman – V. Bahník In: Tacitus: *Z dějin císařského Říma*. Antická knihovna 31. Praha 1976.

Sekundární zdroje

ALLISON, M. P., 2013: *People and spaces in Roman military Bases*, Cambridge.

BARGFELDT, N., 2008: *Canabae legionis i Germania Superior*. Dostupné online: < <http://www.e-agora.dk/?p=323> > (navštíveno 16/11/2015).

BISHOP, M.C., 1985: The military fabrica and the production of arms in the Early Principate, in M.C. Bishop (ed.), *The production and distribution of Roman military equipment*, Oxford (BAR Int. Ser. 275), 1-30.

BISHOP, M.C., 1991: Soldiers and military equipment in the towns of Roman Britain, in V.A. MAXFIELD – M.J. DOBSON (eds.), *Roman frontier studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 21-27.

BISHOP, M.C. – J.C.N. COULSTON, 2006: *Roman military equipment. From the Punic Wars to the fall of Rome*, London.

BLOEMERS, J.H.F., 1990: Lower Germany: *plura consilio quam vi*. Proto-urban settlement developments and the integration of native society, in T. Blagg – M. Millett (eds.), *The early Roman Empire in the west*, Oxford, 72-86.

- BREEZE, D.J. – J. CLOSE-BROOKS – J.N.G. RITCHIE, 1976: Soldiers' burials at Camelon, Stirlingshire, 1922 and 1975, *Britannia* 7, 73-95.
- CAMPBELL, B., 1994: *The Roman Army, 31 BC – AD 337: A Sourcebook*, Routledge.
- COSME, P., 2007: Les fournitures d'armes aux soldats romains, in L. de Blois – E. L. Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Leiden-Boston: Brill, 239-260.
- CUPCEA, G., 2011: Veteran settlement and Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in I. Piso – V. Rusu-Bolindet (eds.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenarii dedicata*, Cluj-Napoca, 241-249.
- DAELE, B. van, 1999: The military fabricae in Germania Inferior from Augustus to A.D. 260/270, *JRMES* 10, 125-136.
- DAWSON, M., 1990: Roman military equipment on civil sites in Roman Dacia, *JRMES* 1, 7-15.
- DERKS, T. – N. ROYMANS, 2006: Returning auxiliary veterans: some methodological considerations, *JRA* 19, 121-135.
- ENCKEVORT, H. VAN – W.J.H. WILLEMS, 1994: Roman cavalry helmets in ritual hoards from the Kops Plateau at Nijmegen, the Netherlands, *JRMES* 5, 125-137.
- ENCKEVORT, H. VAN – J. THUISSEN, 2001/2002: Militaria from the Roman urban settlements at Nijmegen, *JRMES* 12/13, 35-41.
- GROOT, M., 2008: *Animals in Ritual and Economy in a Frontier Community. Excavations in Tiel-Passewaaijse*, Amsterdam.
- HOSS, S., 2011: Roman military belt, in M.-L. Nosch – H. Koefoed (eds.), *Wearing the cloak: Dressing the Soldier in Roman Times*, Oxford, 29-44.
- KELLNER, H.-J., 1986: Die Möglichkeit von Rückschlüssen aus der Fundstatistik, in W. Eck – H. Wolff (eds.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Cologne/Vienna, 241-248.
- KLEIJWEGT, M., 1992: Praetextae positae causa pariterque resumptae, *Acta Classica* XXXV, 133-141.

- KÜNZL, E., 1996: Gladiusdekorationen der frühen römischen Kaiserzeit: dynastische Legitimation, Victoria und Aurea Aetas, *JRGZM* 43, 383-474.
- LETKI, P., 2009: The state factories (fabricae) during the time of tetrarchy, *Studia nad kulturą antyczną* V, Opole, 49-64.
- LODEWIJCKX, M. et al. 1993: A third-century collection of decorative objects from a Roman villa at Wange (Central Belgium), *JRMES* 4, 67-99.
- LODEWIJCKX, M. – WOUTERS, L. – SCHUERMAN, E., 1996: A third century collection of decorative objects from a Roman villa at Wange (Central Belgium): second interdisciplinary report, *JRMES* 7, 1-20.
- MACMULLEN, R., 1960: Inscriptions on armor and the supply of arms in the Roman Empire, *American Journal of Archaeology* 64, 23-40.
- MACMULLEN, R., 1967: *Soldier and civilian in the later Roman Empire*, Cambridge – Massachusetts.
- MÁRTON A., 2002: Roman burial with a weapon from the Bécsi road cemetery (Aquincum-Budapest), *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest, 117-152.
- MRÁV, Z., 2010: Graves of auxiliary soldiers and veterans from the first century AD in the northern part of Pannonia, *ROMEC* XVII, Zagreb, 87-116.
- NICOLAY, J.A.W., 2002: Interpreting Roman military equipment and horse gear from non-military contexts. The role of veterans, *JberGPV* 2001, 53-66.
- NICOLAY, J.A.W., 2007: *Armed Batavians: Use and Significance of weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*, Amsterdam.
- NICOLAY, J.A.W., 2011: Ethnic recruitment, returning veterans and the diffusion of Roman culture among rural populations in the Rhineland frontier zone, in N. Roymans – T. Derks (eds.), *Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam, 139-160.
- OLDENSTEIN, J., 1985: Manufacture and supply of the Roman army with bronze fittings, in M.C. Bishop (ed.), *The production and distribution of Roman military equipment*, Oxford (BAR Int. Ser. 275), 82-94.

- PFAHL, S.F. – REUTER, M., 1996: Waffen aus römischen Einzelsiedlungen rechts des Rheins. Ein Beitrag zum Verhältnis von Militär und Zivilbevölkerung im Limeshinterland, *Germania* 74, 119-167.
- RATHBONE, D., 2008: Military Finance and Supply, in P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II: *Rome from the Republic to the Late Empire*, Cambridge, 158-176.
- ROYMANS, N., 1996: The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area, in N. Roymans (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam, 9-108.
- ROYMANS, N., 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman Empire*, Amsterdam.
- SCOTT, I.R., 1985: First century military daggers and the manufacture and supply of weapons for the Roman army, in M.C. Bishop (ed.), *The production and distribution of Roman military equipment*, Oxford (BAR Int. Ser. 275), 160-219.
- THEUWS, F., 2009: Ethnicity, grave goods and the rhetoric of the burial ritual in Late Antique Northern Gaul, in T. Derks – N. Roymans (eds.), *Ethnic constructs in antiquity: the role of power and tradition*, Amsterdam, 283-320.
- WESCH-KLEIN, G., 2007: Recruits and Veterans, in P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Blackwell publishing, 435-450.

7 Seznam obrázků

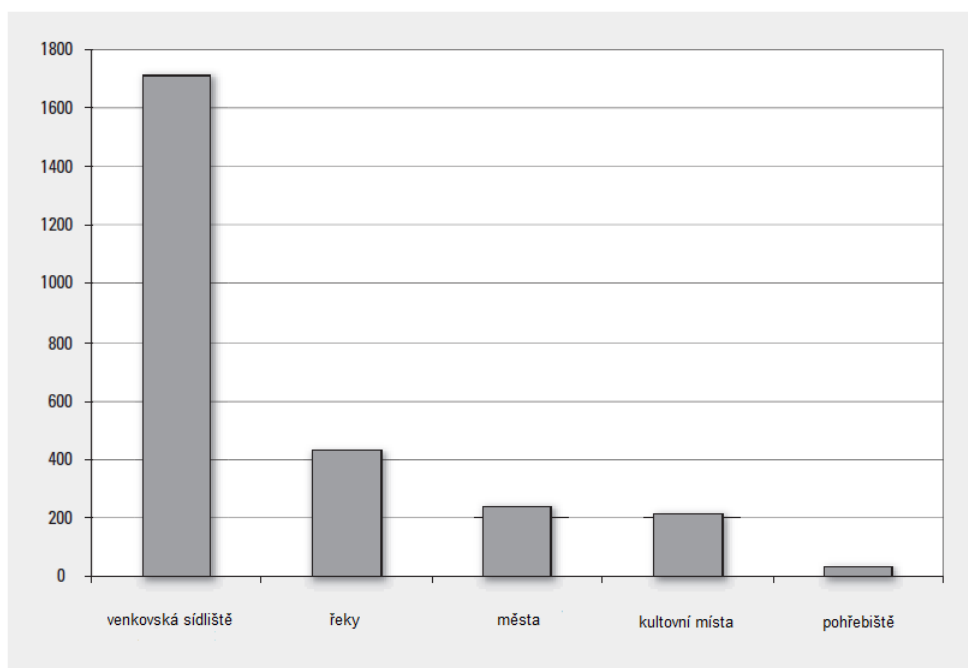
Graf 1 Celkové množství nalezených militarií v závislosti na typu civilního kontextu v deltě Rýna.....	I
Graf 2 Celkový počet výbroje, závěsníků a koňského postroje z civilních kontextů v deltě Rýna z každého období.....	I
Graf 3 Celkový počet různých typů výbroje z civilních kontextů v deltě Rýna z každého období.....	II
Graf 4 Složení militarií z venkovských sídlišť v deltě Rýna z každého období	II
Graf 5 Složení militarií z měst oppidum Batavorum a Ulpia Noviomagus Batavorum z každého období	III
Graf 6 Složení militarií na lokalitě chrámu Empel z každého období	III
Graf 7 Složení militarií v řekách delty Rýna z každého období	IV
Obrázek 1 Římské zbraně a zbroj v civilních kontextech v Dolním Porýní .V	
Obrázek 2 Římská militaria v civilních kontextech v deltě Rýna	V
Obrázek 3 Hroty kopí a šípů v civilních kontextech v deltě Rýna	VI
Obrázek 4 Plán města oppidum Batavorum	VI
Obrázek 5 Rozmístění militarií v oppidum Batavorum	VII
Obrázek 6 Plán města Ulpia Noviomagus Batavorum	VII
Obrázek 7 Rozmístění militarií ve městě Ulpia Noviomagus Batavorum	VIII
Obrázek 8 Rozmístění militarií na lokalitě De Horden	VIII
Obrázek 9 Rozmístění militarií na lokalitě De Geer	IX
Obrázek 10 Rozmístění militarií na lokalitě Westerveld	IX
Obrázek 11 Rozmístění militarií na lokalitě Passewaaijse.....	X
Obrázek 12 Rozmístění militarií na lokalitě Klein Amerika.....	X
Obrázek 13 Rozmístění militarií na lokalitě Oosterhout.....	XI
Obrázek 14 Rozmístění militarií na lokalitě De Woerd	XI
Obrázek 15 Rozmístění militarií na lokalitě Wijchense Meer	XII
Obrázek 16 Vila na lokalitě Wange s vyznačeným schodištěm na pravé straně	XII

Obrázek 17 Rozmístění militarií na lokalitě Empel	XIII
Obrázek 18 Lokality spojené s pobytem veteránů v okolí Balatonu.....	XIII
Obrázek 19 Plán dílny na lokalitě Wiesbaden.....	XIV
Obrázek 20 Plán dílny na lokalitě Exeter	XIV
Obrázek 21 Plán dílny na lokalitě Hofheim (bazarový typ).....	XIV
Obrázek 22 Plán dílny na lokalitě Bonn.....	XV
Obrázek 23 Plán dílny na lokalitě Inchtuthil.....	XV
Obrázek 24 Kování pochvy nalezené ve Štrasburku, patrně produkce soukromé dílny	XV
Obrázek 25 Císařské dílny pozdního císařství	XVI

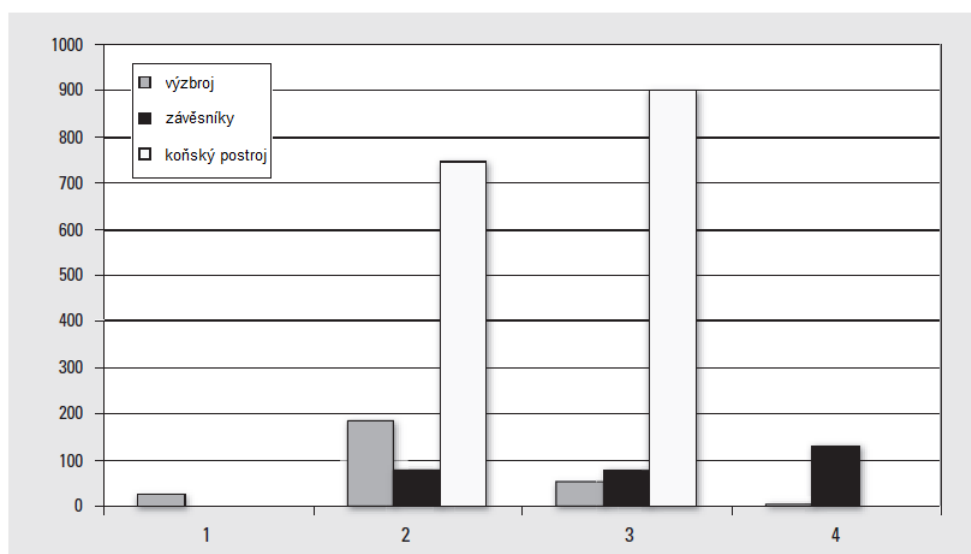
8 Příloha

Vysvětlivky:

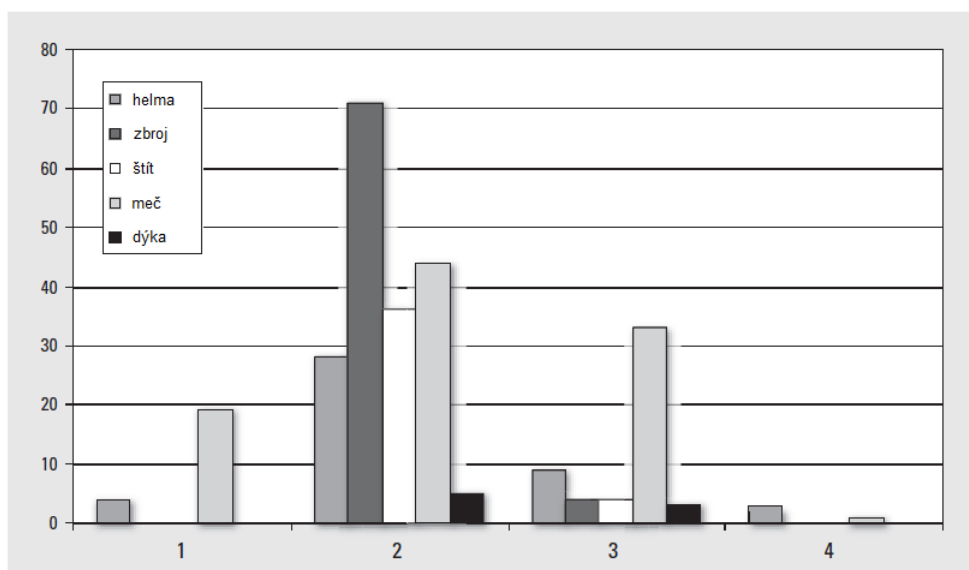
1. – 50-12 před Kristem
2. – 12-120 po Kristu
3. – 120-250/300 po Kristu
4. – 300-450 po Kristu

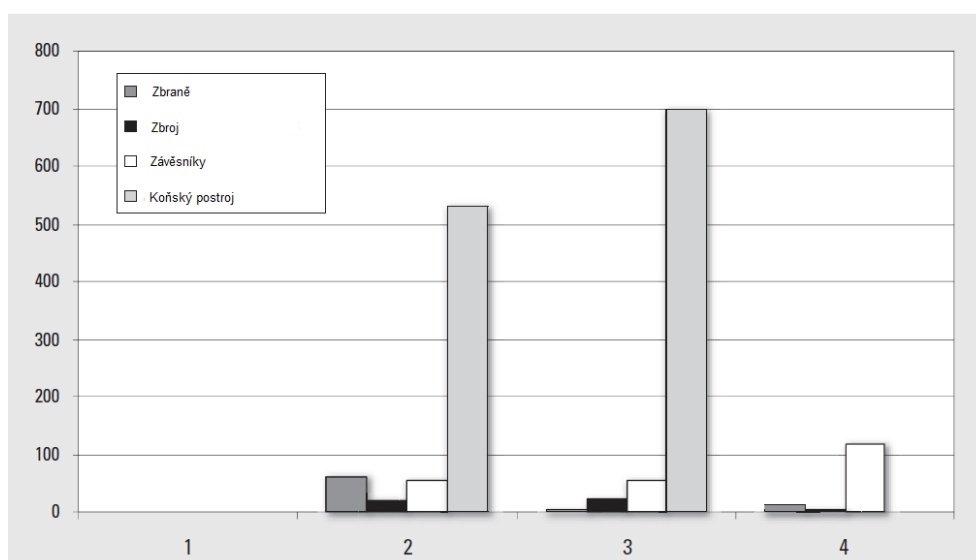
Graf 1 Celkové množství nalezených militarií v závislosti na typu civilního kontextu v deltě Rýna (NICOLAY 2007, 66, fig. 3.1)

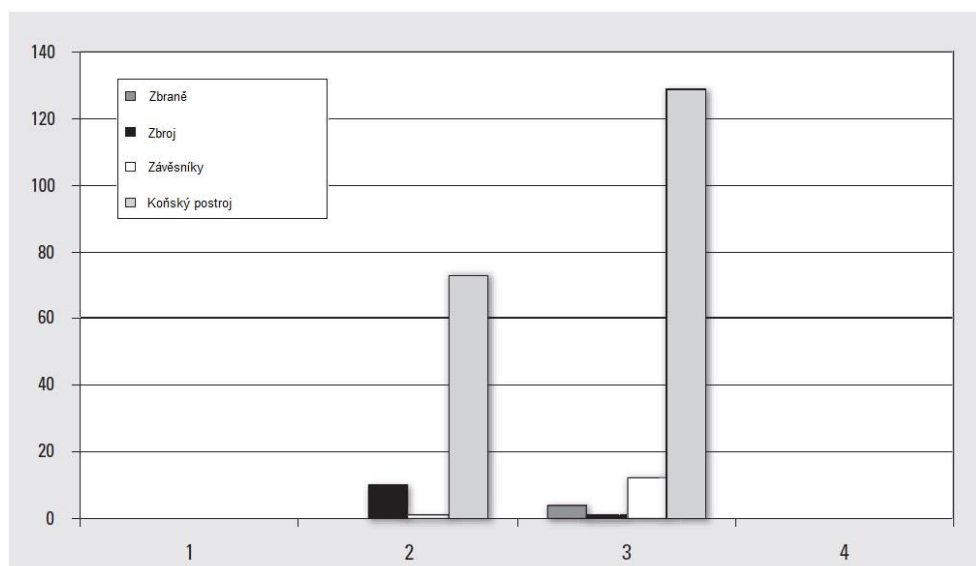
Graf 2 Celkový počet výzbroje, závěsníků a koňského postroje z civilních kontextů v deltě Rýna z každého období (NICOLAY 2007, 67, fig. 3.2)

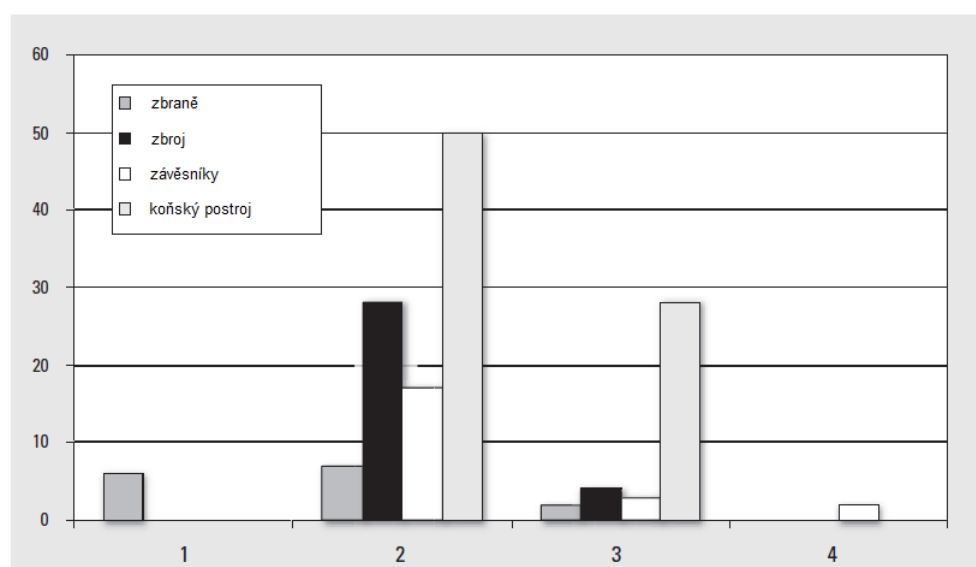
Graf 3 Celkový počet různých typů výzbroje z civilních kontextů v deltě Rýna z každého období (NICOLAY 2007, 70, fig. 3.3)

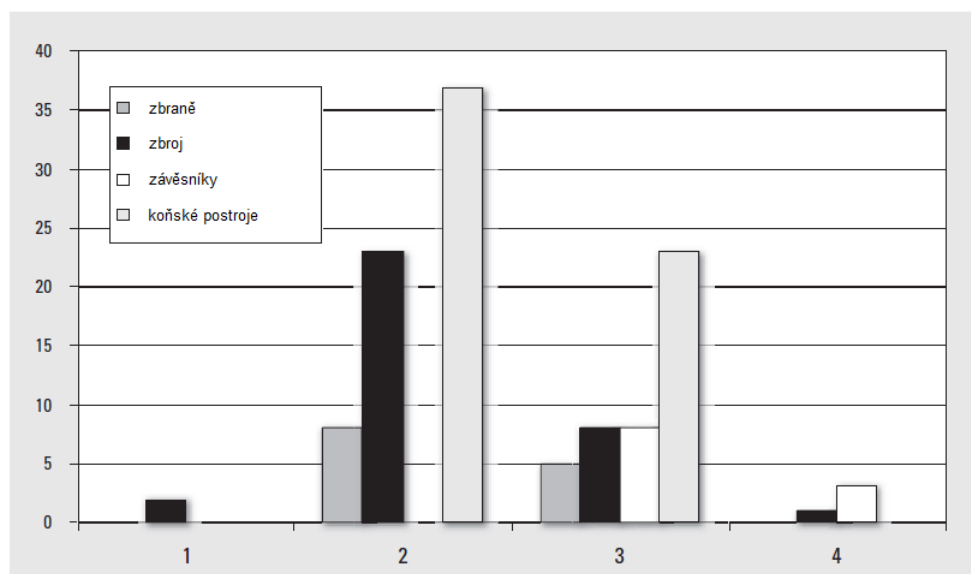
Graf 4 Složení militarií z venkovských sídlišť v deltě Rýna z každého období (NICOLAY 2007, 72, fig. 3.4)

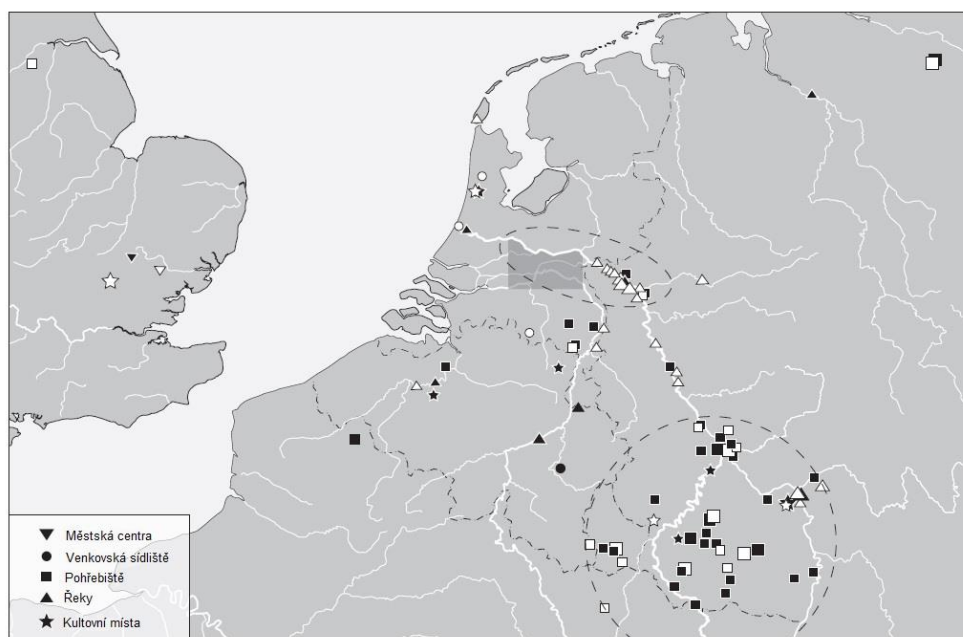
Graf 5 Složení militarií z měst oppidum Batavorum a Ulpia Noviomagus Batavorum z každého období (NICOLAY 2007, 72, fig. 3.4)

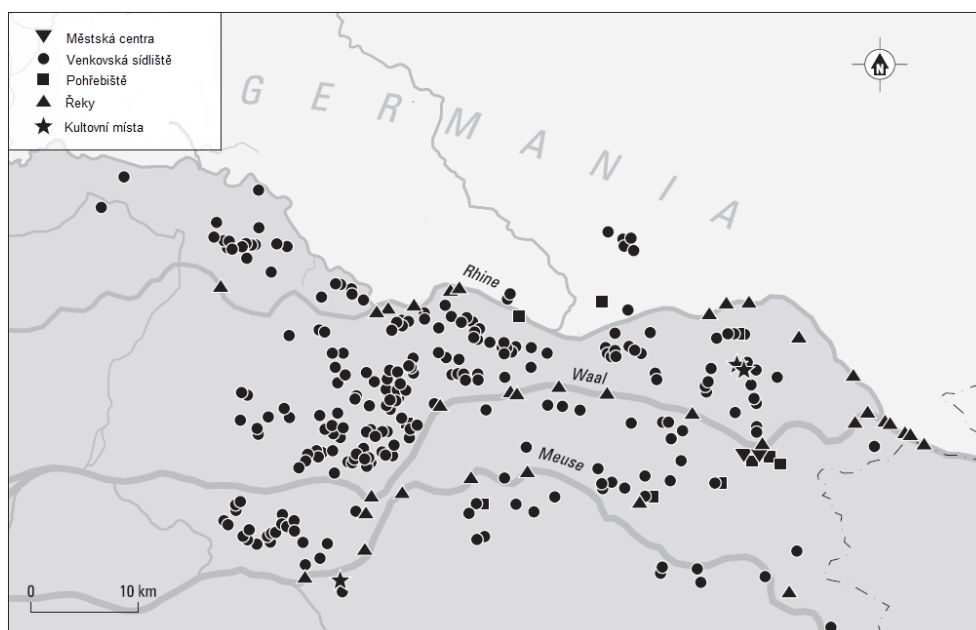
Graf 6 Složení militarií na lokalitě chrámu Empel z každého období (NICOLAY 2007, 73, fig. 3.5)

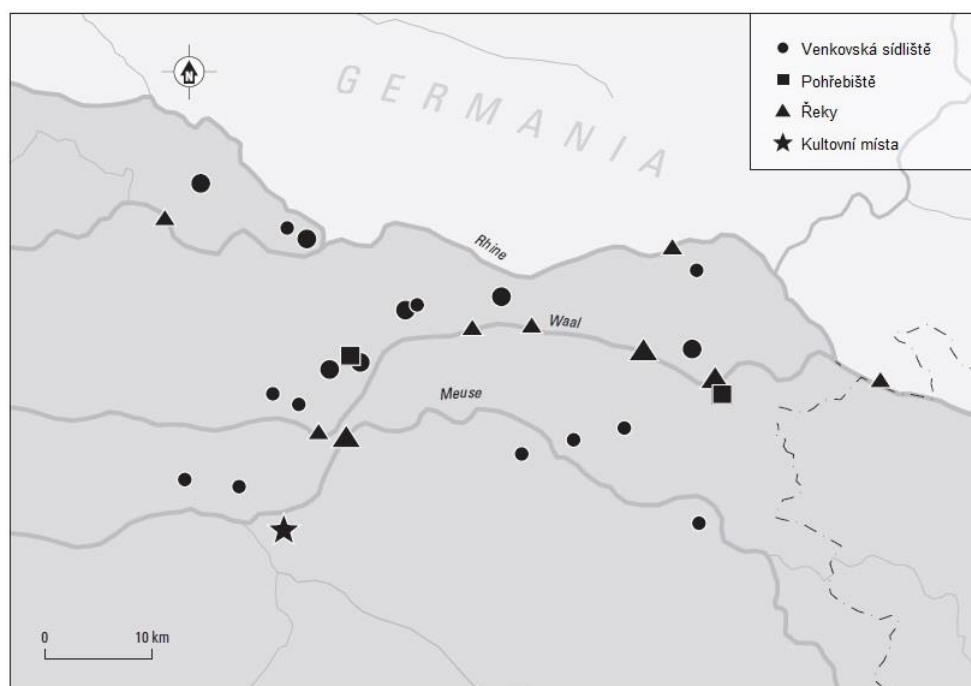
Graf 7 Složení militarií v řekách delty Rýna z každého období (NICOLAY 2007, 73, fig. 3.5)

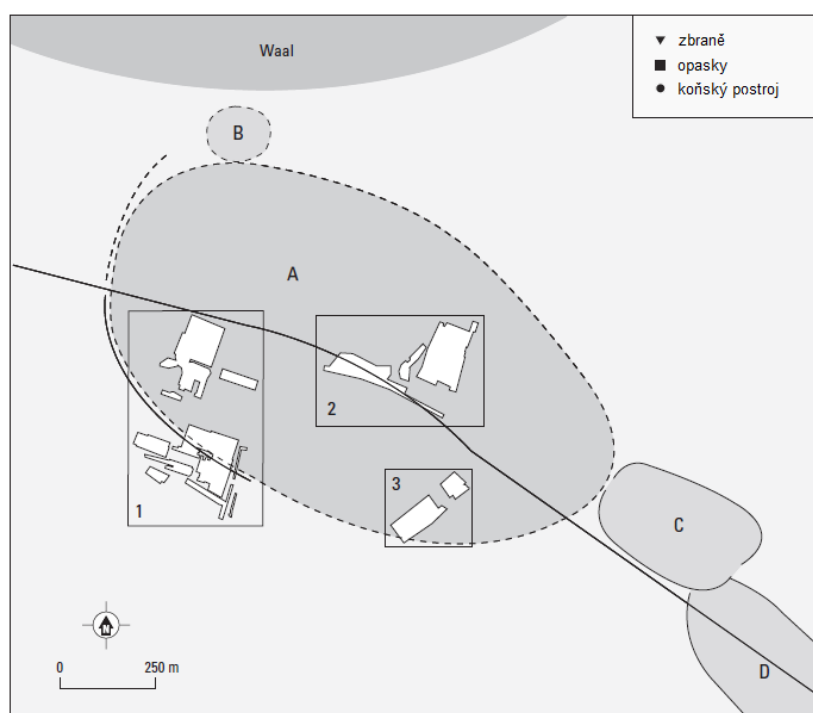
Obrázek 1 Římské zbraně a zbroj v civilních kontextech v Dolním Porýní (NICOLAY 2007, 84, fig. 3.12)

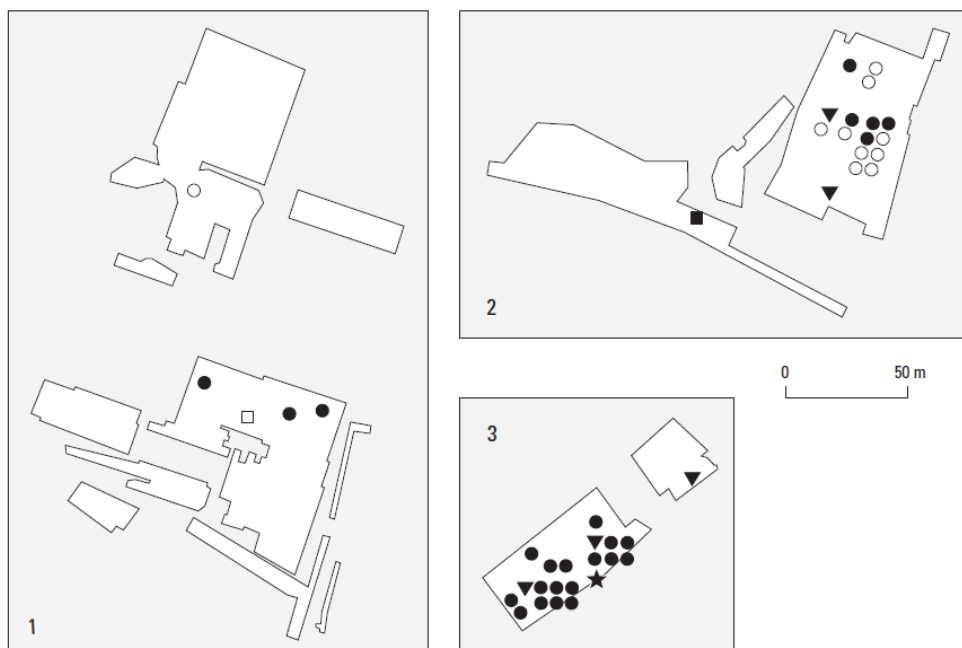
Obrázek 2 Římská militaria v civilních kontextech v deltě Rýna (NICOLAY 2007, 74, fig. 3.6)

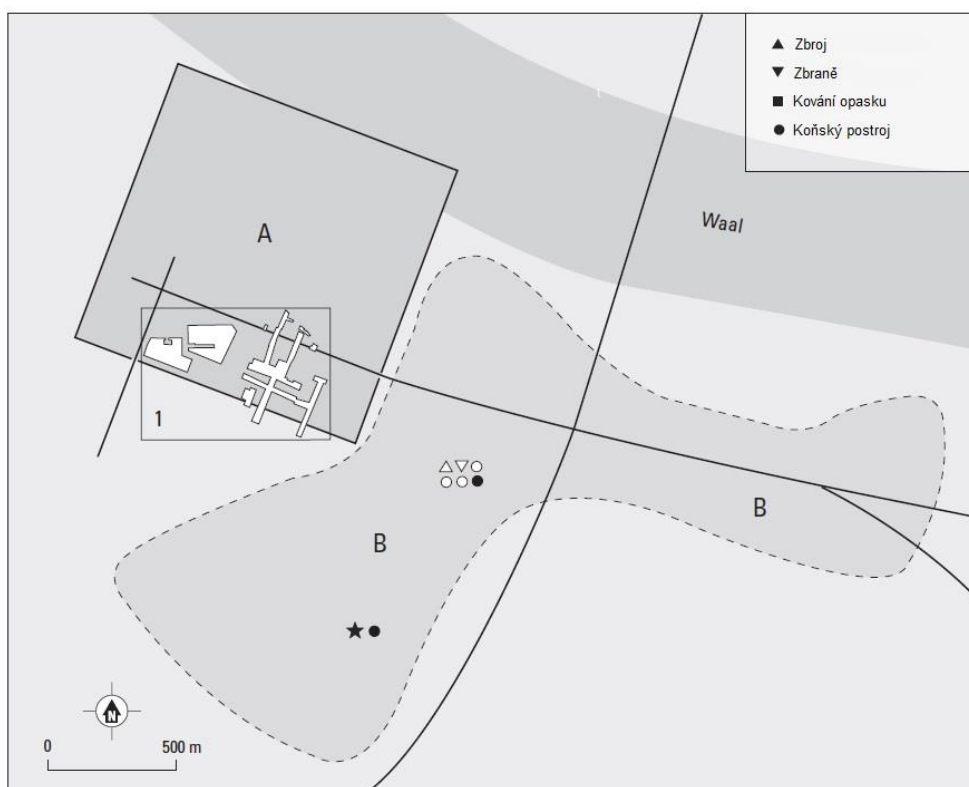
Obrázek 3 Hroty kopí a šípů v civilních kontextech v deltě Rýna (NICOLAY 2007, 209, fig. 6.1)

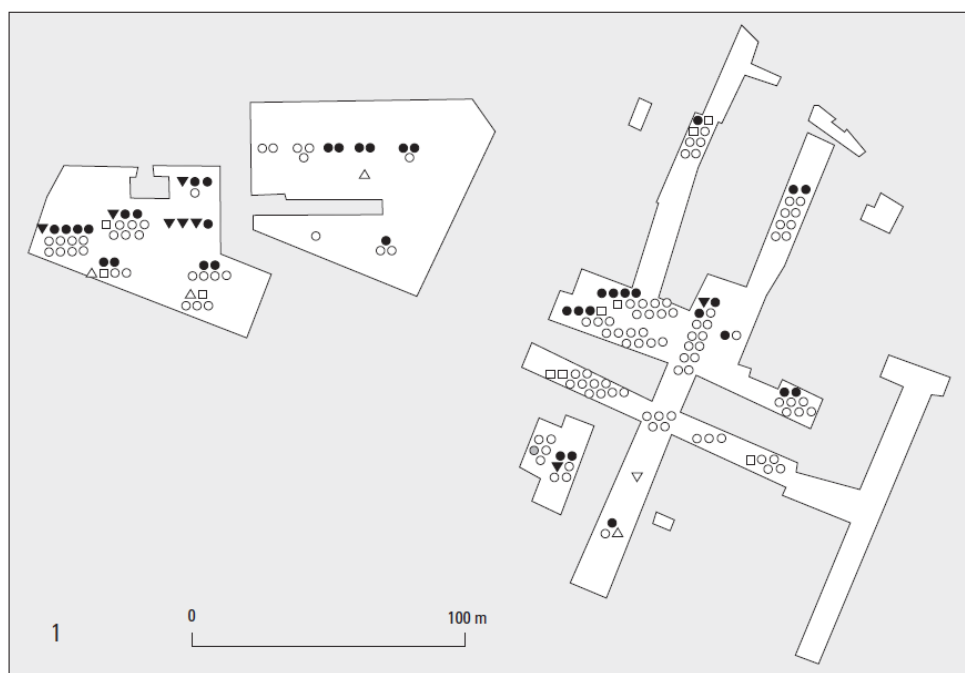
Obrázek 4 Plán města oppidum Batavorum (NICOLAY 2007, 116, fig. 3.25)

Obrázek 5 Rozmístění militarií v oppidum Batavorum (NICOLAY 2007, 116, fig. 3.25)

Obrázek 6 Plán města Ulpia Noviomagus Batavorum (NICOLAY 2007, 118, fig. 3.26)

Obrázek 7 Rozmístění militarií ve městě Ulpia Noviomagus Batavorum (NICOLAY 2007, 118, fig. 3.26)

Obrázek 8 Rozmístění militarií na lokalitě De Horden (NICOLAY 2007, 92, fig. 3.16)

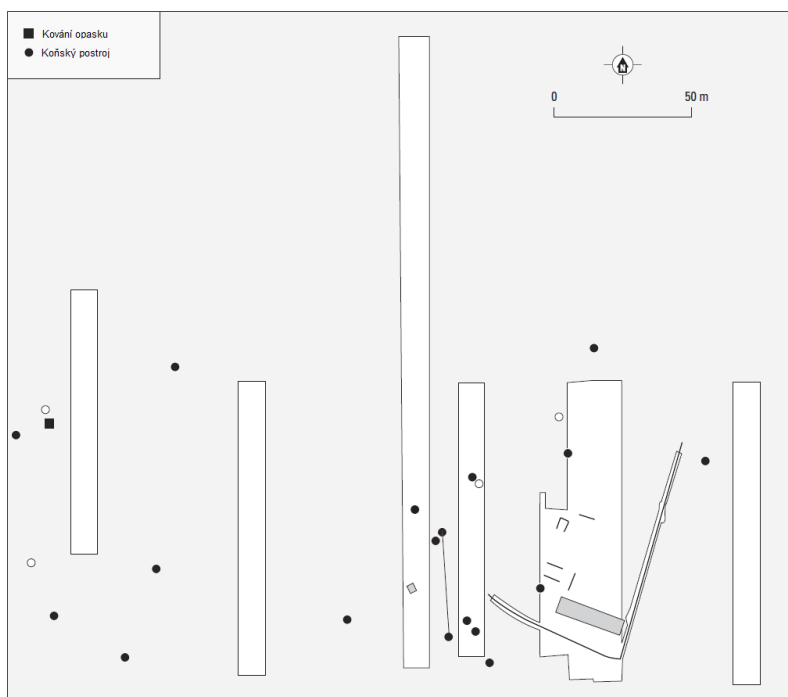
Obrázek 9 Rozmístění militarií na lokalitě De Geer (NICOLAY 2007, 96, fig. 3.17)

Obrázek 10 Rozmístění militarií na lokalitě Westerveld (NICOLAY 2007, 98, fig. 3.18)

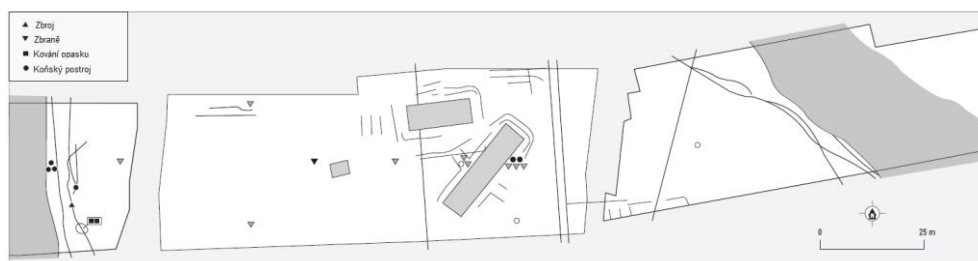
Obrázek 11 Rozmístění militarií na lokalitě Passewaaijse (NICOLAY 2007, 100, fig. 3.19)

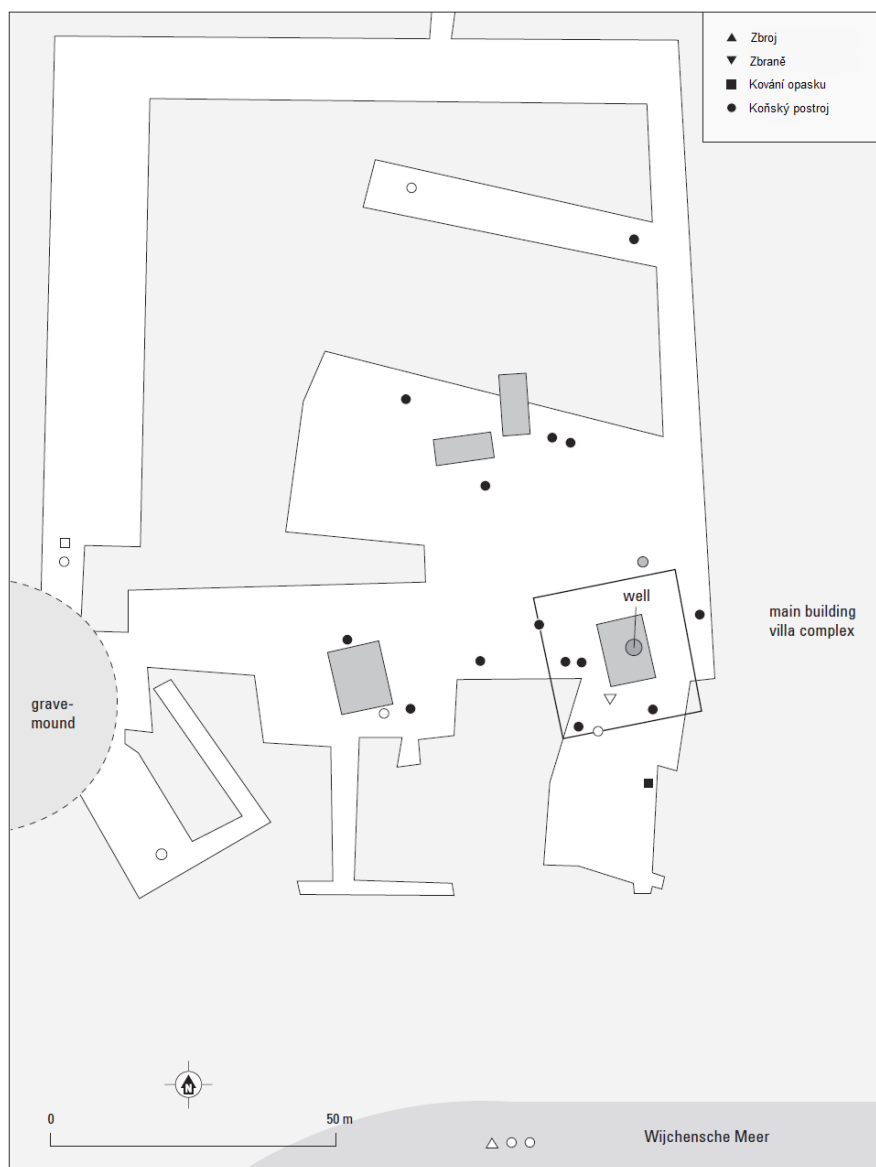
Obrázek 12 Rozmístění militarií na lokalitě Klein Amerika (NICOLAY 2007, 108, fig. 3.21)

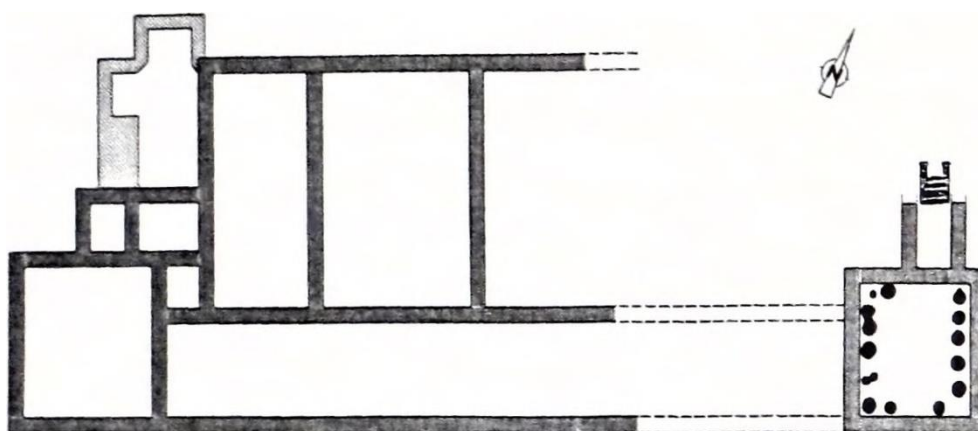
Obrázek 13 Rozmístění militarií na lokalitě Oosterhout (NICOLAY 2007, 105, fig. 3.20)

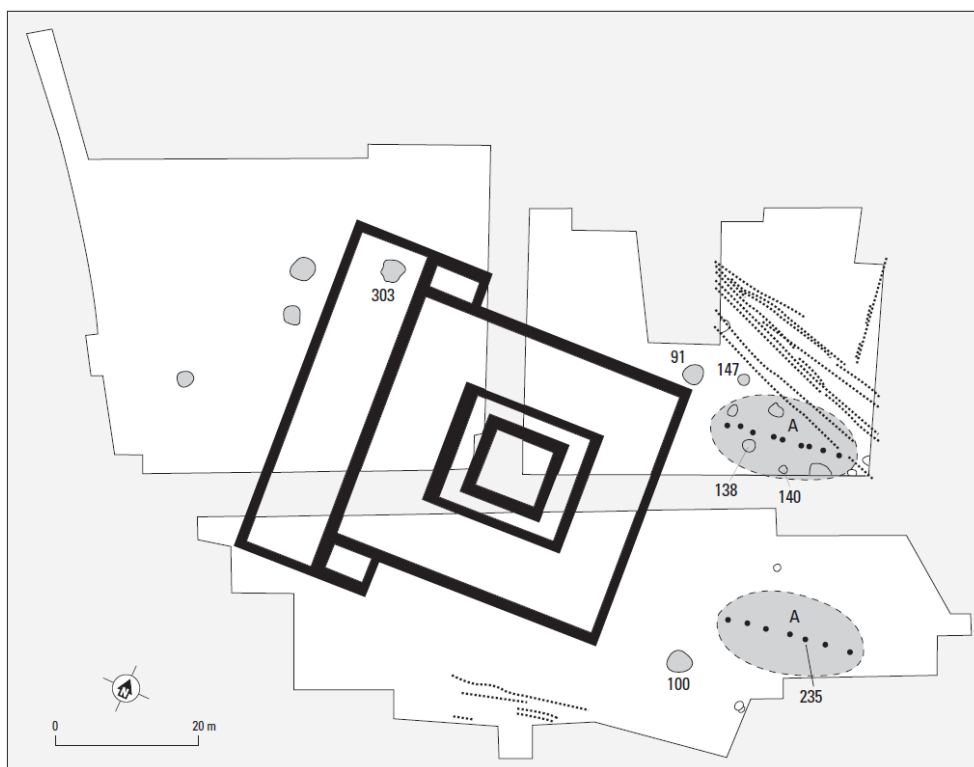
Obrázek 14 Rozmístění militarií na lokalitě De Woerd (NICOLAY 2007, 111, fig. 3.23)

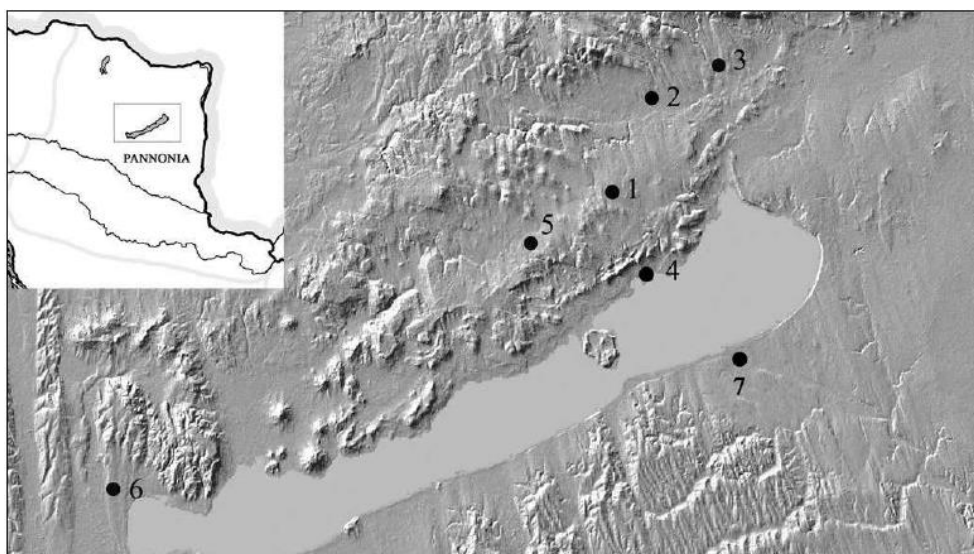
Obrázek 15 Rozmístění militarií na lokalitě Wijchense Meer (NICOLAY 2007, 113, fig. 3.24)

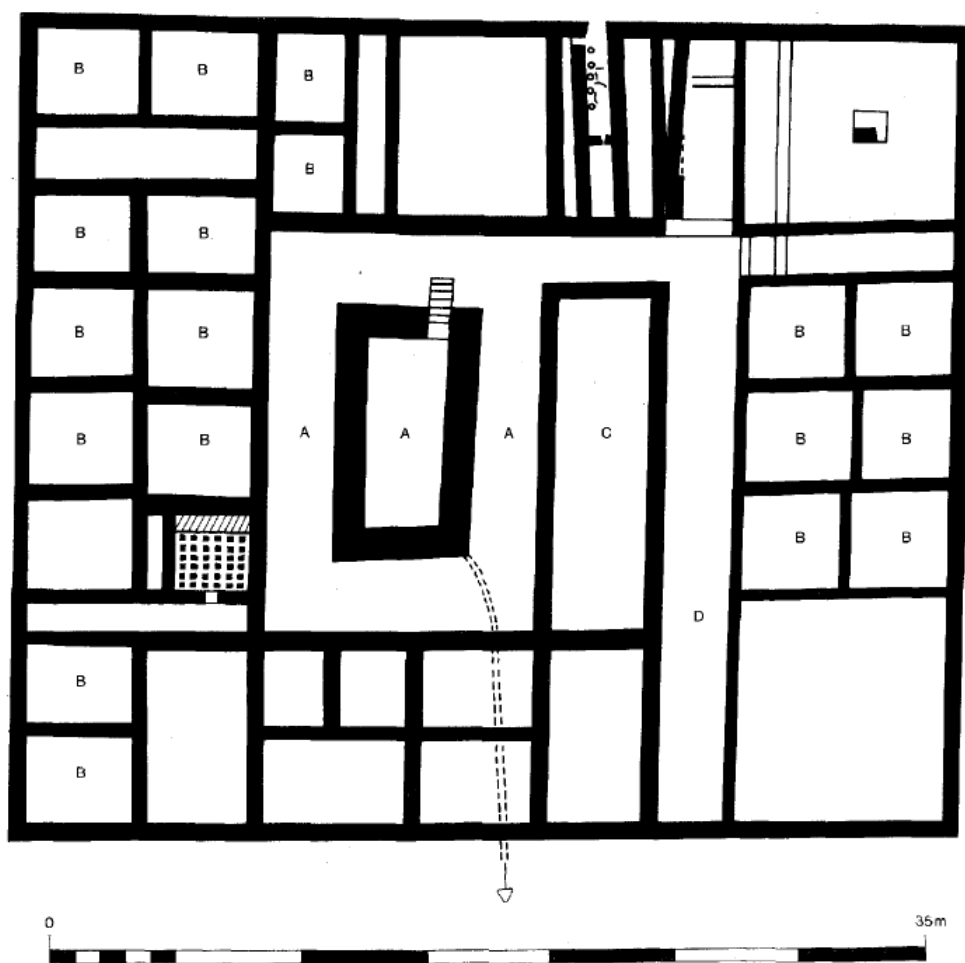
Obrázek 16 Vila na lokalitě Wange s vyznačeným schodištěm na pravé straně (LODEWIJCKX – WOUTERS – SCHUERMAN 1996, 2, fig. 1)

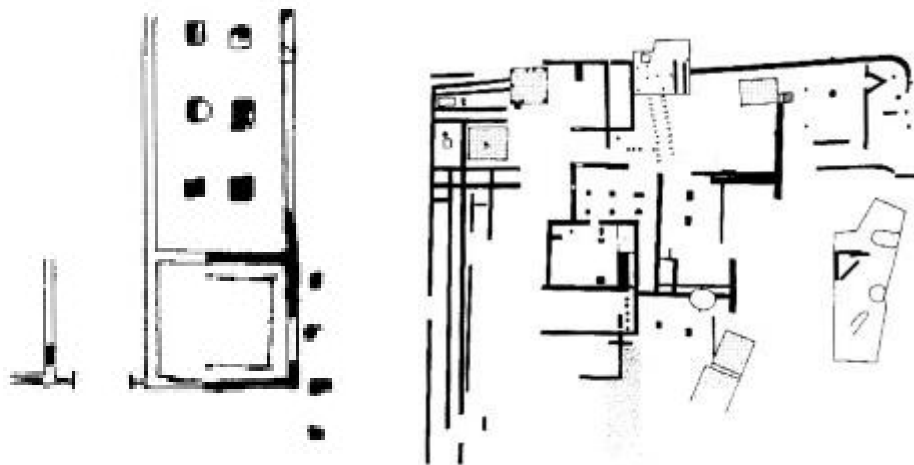
Obrázek 17 Rozmístění militarií na lokalitě Empel (NICOLAY 2007, 121, fig. 3.27)

Obrázek 18 Lokality spojené s pobytem veteránů v okolí Balatonu: 1. Nemesvamos-Balacapuszta, - 2. Gyulafiratot-Poganytelek, - 3. Osku, - 4. Csopak, - 5. Totvazsony, - 6. Dobogóhills a Cserszegtomaj, - 7. Siófok (MRÁV 2010, 97, fig. 8)

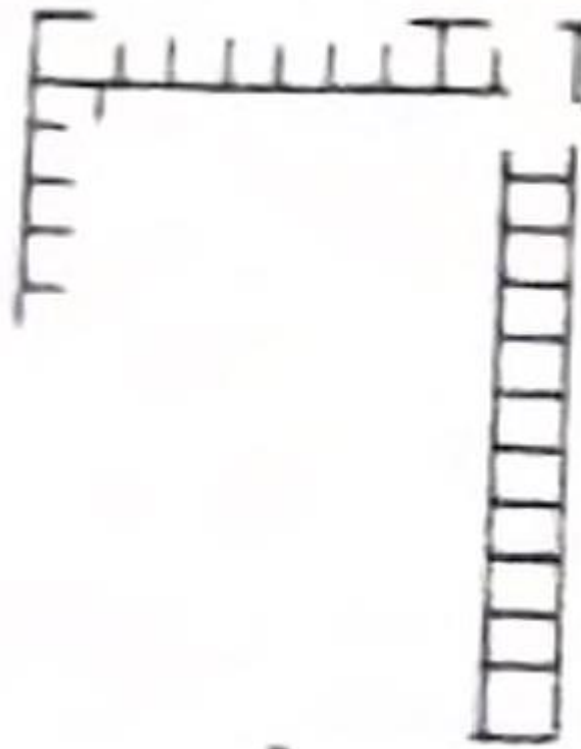

Obrázek 19 Plán dílny na lokalitě Wiesbaden (BISHOP 1985, 4, fig. 1)

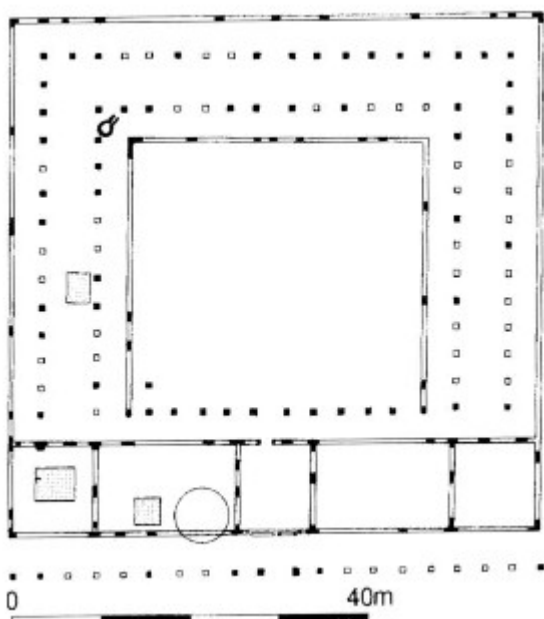

Obrázek 20 Plán dílny na lokalitě Exeter (Bishop – COULSTON 2006, 235, fig. 144)

Obrázek 21 Plán dílny na lokalitě Hofheim (bazarový typ) (BISHOP – COULSTON 2006, 235, fig. 144)

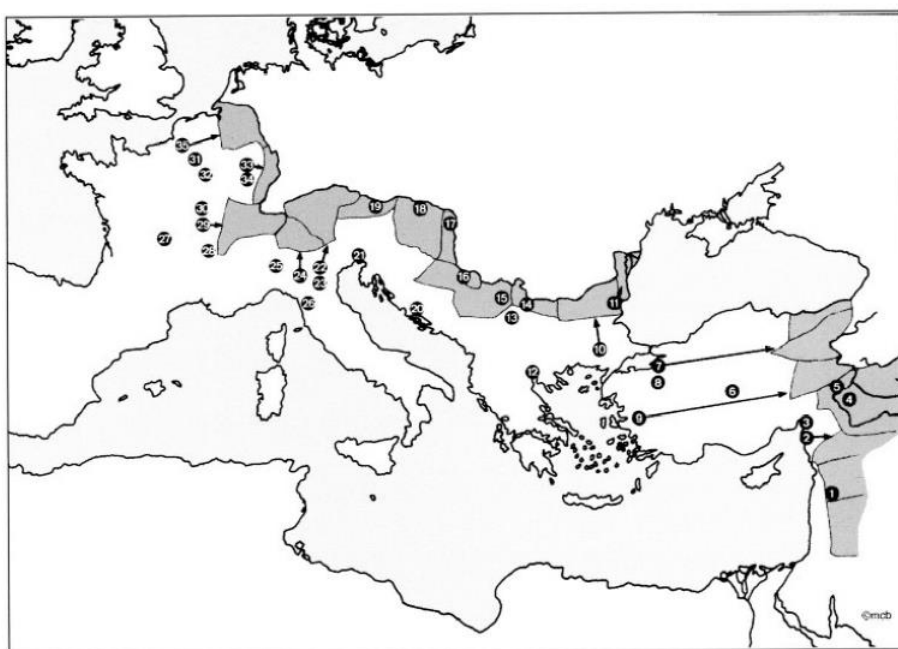
Obrázek 22 Plán dílny na lokalitě Bonn (DAELE 1999, 132, fig. 14)

Obrázek 23 Plán dílny na lokalitě Inchtuthil (BISHOP – COULSTON 2006, 235, fig. 144)

Obrázek 24 Kování pochvy nalezené ve Štrasburku, patrně produkce soukromé dílny (KÜNZL 1996, tafel 51, 4)

<i>Oriens</i>			<i>Occidens</i>		
1	Damascus	<i>scutaria et armorum</i>	16	Sirmium	<i>scutorum, scordiscorum et armorum</i>
2	Antiochia	<i>scutaria et armorum</i>	17	Aquincum	<i>scutaria</i>
3	Antiochia	<i>clibanaria</i>	18	Carnuntum	<i>scutaria</i>
4	Edessa	<i>scutaria et armorum</i>	19	Lauriacum	<i>scutaria</i>
5	Irenopolis	<i>hastaria</i>	20	Salona	<i>armorum</i>
6	Caesarea	<i>clibanaria</i>	21	Concordia	<i>sagittaria</i>
7	Nicomedia	<i>scutaria et armorum</i>	22	Verona	<i>scutaria et armorum</i>
8	Nicomedia	<i>clibanaria</i>	23	Mantua	<i>loricaria</i>
9	Sardis	<i>scutaria et armorum</i>	24	Cremona	<i>scutaria</i>
10	Hadrianopolis	<i>scutaria et armorum</i>	25	Ticinum	<i>arcuaria</i>
11	Marcianopolis	<i>scutaria et armorum</i>	26	Luca	<i>spatharia</i>
12	Thessalonica	?	27	Argentorate	<i>armorum omnium</i>
13	Naissus	?	28	Matisco	<i>sagittaria</i>
14	Ratiaria	?	29	Augustodunum	<i>loricaria, ballistaria et clibanaria</i>
15	Horreum Margi	<i>scutaria</i>	30	Augustodunum	<i>scutaria</i>
			31	Suessiones	?
			32	Remi	<i>spatharia</i>
			33	Treberi	<i>scutaria</i>
			34	Treberi	<i>ballistaria</i>

Obrázek 25 Císařské dílny pozdního císařství (BISHOP – COULSTON 2006, 236, fig. 146)